

П.А. РУДИК

**РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ
ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Київ НУХТ 2003

УДК 316.343.652:304.44

*Рекомендовано до друку
вченою радою НУХТ
Протокол №12
від 02.07.02 р.*

Рецензенти: **В.І. Сергійчук**, д-р іст. наук, проф. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, директор Центру українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

І.І. Тюрменко, д-р іст. наук, проф. Національного університету харчових технологій

Рудик П.А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина XIX ст.). — К.: НУХТ, 2003. — 93 с.

ISBN 966-612-028-3

Науково-популярне видання вперше на новій методологічній основі без ідеологічної заангажованості розкриває роль інтелігенції в національно-культурному відродженні українських земель, що перебували в складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст. Аналіз зроблено з урахуванням досягнень гуманітарних наук початку XXI ст.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться питаннями історії української культури.

УДК 316.343.652:304.44

*Видання здійснене за сприяння
деканату енергетичного факультету*

ISBN 966-612-028-3

© П.А. Рудик, 2003

З кінця XVIII ст. українські землі перебували у складі двох імперій: Російської та Австрійської. Проте, не маючи державності, зазнаючи всіляких утисків, український народ зберіг свою самобутність, свою культуру. Як у східно-, так і в західноукраїнських землях на основі власного самовідновлення відбувалося національно-культурне відродження. Процес такого відродження проходив не мимовільно, а потребував напруженої праці прогресивної частини інтелігенції.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Офіційна влада Росії проводила щодо українського народу імперську політику, намагаючись стерти відмінності українського народу від російського і влити його у великоросійську націю. З другої половини XVIII ст. українська культура поступово поглиналася російською.

Асиміляторська політика царизму щодо України проводилася за двома напрямками: політичним та ідеологічним. За політичним напрямом було скасовано козацьку автономію, зруйновано Запорозьку Січ, введено кріпацтво, впроваджено адміністративно-політичний режим, що існував у Росії.

Ідеологічний напрям, здійснюваний паралельно з політичним, мав забезпечити незворотність політичних завоювань. Його об'єктами виступали політичний лад, релігія та історія. Стосовно політичного ладу ставилося завдання запевнити російський народ і пригноблені народи, в тому числі й український, що для України найкращий лад — самодержавство. Офіційна влада доводила ідентичність українців і росіян, підтверджуючи її релігійною єдністю — православ'ям. Україна розглядалася як частина Росії — Південна Росія, Південно-Західна Росія (Русь), Малоросія.

Вважалося, що це споконвічна російська земля без власних історії, мови й культури.

Щодо другого об'єкта ідеологічного напрямку — релігії — твердилось, що Україна в середині XVII ст. (1654 р.) сама зробила вибір — єдина віра обумовила приєднання України до Московії.

Третій об'єкт ідеологічного напрямку — історія — вимагав наукового обґрунтування. Рекомендувалося подавати історію так, щоб, по-перше, показати переваги самодержавства над будь-якою іншою формою державного правління для України (нагадаємо, що в Україні до ліквідації автономії існував демократичний устрій), по-друге, довести довічну неподільність Росії. І російські вчені це робили.

Ідеї переваги самодержавства над республіканським ладом висунули В.М. Татищев (1686—1750 рр.) і М.В. Ломоносов (1711—1768 рр.). Остаточного їх обґрунтував М.М. Карамзін (1766—1826 рр.) в “Истории государства Российского”. Обстоюючи російське самодержавство, він стверджував, що головною історичною заслугою князів, які створили державу, є те, що вони “основали две Самодержавные области России: Рюрик на Севере, Аскольд и Дир на Юге”. Отже, М.М. Карамзін намагався показати витoki самодержавства у Росії з давніх часів і неподільність російської історії¹. Водночас він обґрунтовував неподільність самодержавства у Росії в кінці XVIII — XIX ст. За його словами, “междоусобие и внутреннее беспорядки открыли словянам опасность и вред народного правления”. Таке твердження на захист самодержавства робилося для того, щоб зобразити демократичні тенденції, що розвивалися у Південній Русі (Україні), як суцільні бунти, міжусобні війни та заколоти. Покінчити з ними, на його думку, могло лише самодержавство, що й було зроблено.

Після поразки декабристів (1825 р.) для ідеологічного закріплення перемоги над республіканськими ідеями і утвердження самодержавного режиму на початку 1830-х років реакційний міністр освіти Росії С.С. Уваров (1786 — 1855 рр.) висунув горезвісну формулу “православ'я, самодержавство, народність”, яка стала основою так званої “теорії офіційної народності”.² Згідно з даною теорією це означало:

1) православна церква завжди допомагала владі. Російський народ — релігійний, відданий церкві. Отже, влада повинна підтримувати церкву;

2) самодержавство — єдина творча сила в історії Росії. Народ зобов'язаний своїм розвитком і добробутом саме самодержавству. Стійкість царської влади — запорука величчя Росії;

3) народність — це характерні для російської історії єдність царя і народу, відсутність суперечностей між ними. Народ вірить, що цар є його справжнім захисником. Ця віра в царя має бути всебічно зміцнювана.

Теорія “офіційної народності” насаджувала невігластво. Царський уряд змушував церкву, школу, науку, красне письменство розвивати цю теорію для утвердження кріпосницької монархії. І апологети імперської тріади завзято працювали над перекинуванням історії українського народу. В формальній історіографії Україні відводилася роль провінції. Прибічники тріади твердили, що Україна сама повернулася від демократичних порядків до самодержавства.

Російські вчені підкреслювали, що з середини XVII ст. постав один народ — руський (російський) з єдиною мовою, літературою й культурою. Якщо М.В. Ломоносов, говорячи про російську мову, поділяв її на три діалекти, де поруч з московським і поморським називав і малоросійський, то М.М. Карамзін про українську мову і навіть про “малороссийское наречие” не згадував.

Імперська тріада — православ'я, самодержавство, народність — була основою виховання русифікованого українського дворянства XIX ст. У цей час царська політика базувалася на централізації науки, освіти, культури. Відбулися зміни в управлінні освітою. Було створено Міністерство народної освіти (1812 р.), запроваджено державне керівництво школою, внесені зміни до системи діючих шкіл. Початкова освіта була зруйнована, а організована згідно з новими настановами система приходських і повітових училищ, гімназій та приватних пансіонатів нерідко ще не працювала.

З початком реформи освіти постало питання про відкриття в Україні університету. У січні 1805 р. з ініціативи В.Н. Каразіна (1773—1842 рр.) — громадського діяча, економіста, просвітителя, у свій час близького до О.М. Радищева, було створено Харківський університет. 1820 р. було засновано в Ніжині гімназію вищих наук. 1834-го на базі Кременецького ліцею в Києві було відкрито російськомовний університет. Першим його ректором став професор Московського університету українського походження **Михайло Максимович (1804—1873 рр.)**. Навчальні заклади створювалися для поширення “общерусской” культури. Проте в них навчалися не лише російські, а й місцеві юнаки з дворянських родин. Навчальні заклади ставали вогнищами культури.

Харківський університет до середини XIX ст. підготував три тисячі спеціалістів з різних галузей знань. Відбувалося формування української національної інтелігенції, яка по-різному ставилася до імперської тріади.

У середовищі української інтелігенції вчені виділяють три основні суспільні течії, які по-своєму пояснювали імперську тріаду в цілому і кожен з її частин зокрема.

Перша течія — частина інтелігенції, яка тріаду беззастережно сприймала, поділяла і пропагувала. До них відносять М. Гоголя, М. Гнідича, В. Капніста, В. Наріжного та ін. Українці за походженням, вони працювали в російській літературі. **Микола Гоголь (1809 — 1852 рр.)** геніально представив світові різні верстви українського суспільства: українського селянина з його побутом, віруваннями, звичаями й фольклором, українського козака, українського дрібномаєтного дворянина. М. Гоголь — великий російський письменник, один із творців російської літератури. Його високо оцінював видатний історик і письменник М. Костомаров, водночас жалкуючи з того, що написане М. Гоголем російською, природніше б звучало українською. Однак М. Гоголь був і українським письменником — ще Т. Шевченко включив його в «історію нашої культури, і в літературний процес доби», «повернув» «блудного сина його Нації».

Російський поет і перекладач **Микола Гнідич (1784—1833 рр.)** родом з Полтавщини. Його творчість визначалася оригінальністю у зв'язку із тим, що проходила на межі між класицизмом і сентименталізмом (ідилія “Рыбаки” 1821 р.). Він успішно працював у перекладі на російську мову творів Вольтера, Шіллера та ін. Проте класичним є його переклад “Илиады” Гомера (1829 р.)³.

До російських поетів і перекладачів належить і **Василь Капніст (бл. 1756—1823 рр.)**. На початку XIX століття він був предводителем дворянства, генеральним суддею Полтавської губернії. У царині літератури В. Капніст виступав переважно як лірик, прихильник класицизму. У своєму маєтку створив домашній театр, де поставив свою ж комедію у віршах “Ябеда”. Він займався також перекладацькою роботою. Зокрема, на російську мову переклав “Слово о полку Ігореве”, в коментарі до якого визначав його особливості і підкреслив українське походження.⁴

Російським письменником українського роду був **Василь Наріжний (1780—1825 рр.)**. Найвизначнішим його твором з російського життя вважається “Российский Жиль Блаз”. Проте

більшість його творів позначена інтересом до соціальних проблем з українського життя, насичена багатими матеріалами з українського побуту. Українській тематиці присвячені його “Аристон”, “Запорожец”, “Бурсак”, “Гаркуша”, “Два Івана” та ін. Його твори мали вплив на творчість М. Гоголя.⁵

Друга течія — представники інтелігенції, які не поділяли офіційної думки про народність як ознаку “єдиності”. Дослідники до цієї групи відносять Г. Квітку-Основ’яненка, Є. Гребінку, Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова (з окремих питань останнього відносять і до третьої течії). Названі митці не заперечували самодержавство, поділяли погляди на православ’я, а щодо народності, то її важливою ознакою вважали рідну мову, народні звичаї, фольклор. Вони гадали, що рідна українська мова буде підмогою освіти українців. М. Костомаров писав: “Нам нужно преподавание науки на нашем родном языке, преподавание не тем, которые уже привыкли не только говорить, но и мыслить на общерусском языке, но тому народу, для которого родной язык до сих пор — удобнейшая и легчайшая форма передачи и выражения мыслей”⁶.

У творах Г. Квітки-Основ’яненка українською мовою заговорив простолюд, а дворянство українською мовою не говорило. Г. Квітка-Основ’яненко не засуджував русифікацію, вважаючи її закономірним явищем. Проте він з великим співчуттям ставився до українського селянства і в своїй творчості звернувся до простої людини з її почуттями, мовою і думками.

Є. Гребінка, звертаючись до творчості Г. Квітки-Основ’яненка, спростував поширені на той час думки про непридатність української мови для літературної творчості. Він писав, що у повісті “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка “кроткие чувства выражены так удачно, что даже приверженцы этого мнения, собиравшиеся хохотать до упаду при одном имени Маруси, плакали под конец повести”. І далі він підкреслював, що, прочитавши нові повісті Основ’яненка, “жалеем о тех, которые не знают этого языка. Они лишены истинного наслаждения”.⁷

Третя течія — представники нового покоління української інтелігенції, які входили або були близькі до Кирило-Мефодіївського братства — таємного товариства, заснованого з ініціативи М. Костомарова в грудні 1845 — січні 1846 рр. в Києві. Виступаючи проти імперської тріади, кирило-мефодіївці не заперечували лише православ’я, закликали до повалення

самодержавства, скасування кріпацтва і станових привілеїв. Майбутнє української мови їм бачилося у рівноправності з іншими мовами, передусім російською, польською, чеською, болгарською і сербо-хорватською, у єдиній федеративній слов'янській державі, побудованій на демократичних засадах. Роль Кирило-Мефодіївського товариства детальніше розкрита в окремому розділі.

Отже, в умовах посилення асиміляторських дій проти України частина її інтелігенції своєю активною діяльністю сприяла українському національно-культурному відродженню. Щодо його генези та періодизації у XIX ст., то історіографія даного питання заслуговує на увагу в книгах таких дослідників, як В. Сарбей, І. Лисяк-Рудницький, М. Семчишин та ін.⁸

Під поняттям “національне відродження” розуміється усвідомлення себе, свого етносу як нації, як дійсної особи історії і сучасного світу. У науковий обіг поняття “українське відродження” ввели видатні класики української історії XX ст. М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко та І. Крип'якевич. Під ним вони розуміли комплекс подій і явищ кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаний із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців.⁹

У Східній Україні національно-культурне відродження, як вважають вчені, почалося в останній чверті XVIII ст., а не з виходом в 1798 р. “Енеїди” І. Котляревського. Національне відродження, на думку Д. Дорошенка, має своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з іншого, — у пробудженні почуття своєї народності. Історична традиція збереглася на лівобережних українських землях: Гетьманщині й Слобідській Україні, де була політична і культурна автономія. Пробудження народності також відбувалося на цих землях, оскільки, цьому сприяла політична і культурна автономія, що тут існувала раніше. Українське національне відродження виникло як антитеза тяжкому політичному і соціально-економічному становищу та культурному занепаду, в яких опинився на той час український народ на всьому просторі заселеної ним землі¹⁰.

В українському суспільстві серед частини інтелігенції проявився інтерес до минулого, до мови і культури свого народу і на протигагу офіційній ідеології проводилася ідея саомбутності історії України, що сприяло формуванню національної

свідомості українців. Цей процес розпочався ще в другій половині XVIII ст. Відразу після скасування гетьманства (1764 р.) в 1765 р. історик П. Симоновський у праці “Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах” відстоював ідею козацької автономії. О. Шафонський у полемічному трактаті “Розмова Великоросії з Малоросією” (1770-ті роки), у “Черниговского наместничества топографическом описании” проводить думку про самобутність історії України. Збирачами гетьманських універсалів, дипломатичного листування, рукописних нотаток видатних українських діячів минулого були А. Чепач та Г. Полетика. Останній особливу увагу звернув на вивчення діяльності Б. Хмельницького. Я. Маркович почав складати енциклопедію українознавства. Він встиг видати лише її перший том під назвою “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” (1798 р.), де ґрунтовно, у високопатріотичному дусі подав відомості про природу Гетьманщини, її побут, фольклор, українську мову, державно-політичний устрій, господарство та історію України з найдавніших часів до середини XI ст.¹¹

Популяризатором різноманітних даних про Україну наприкінці XVIII ст. став В. Рубан, вихідець із козацької сім'ї з Полтавщини. У 1773 р. він видав працю “Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России”, що поклало початок науково-описовій літературі про Україну та її жителів.¹²

Інтерес до вивчення історичного минулого України посилювався на початку XIX ст. Деякі представники української знаті збирали історичні документи і виступали зі статтями, в яких прославляли діяння й високий статус своїх предків. У 1822 і 1830 роках двома виданнями вийшла чотиритомна “История Малой России от водворения словян в сей стране до уничтожения гетьманства” Д. Бантиш-Каменського. У 1842 р. вона вийшла у третьому тритомному доопрацьованому виданні. У ній автор розкрив героїчну історію українського народу. Водночас, будучи вірним цареві, він доводив, що українці є відгалуженням російського народу, хоча мають право на автономне козацьке самоврядування.¹³

Пізнати історію України робить спробу Микола Гоголь (1809—1852 рр.), про що свідчить його розвідка “Взгляд на составление Малороссии” (1834 р.). Він оприлюднив свій намір видати фундаментальну “Історію Малоросії” і звернувся з

проханням до читачів часописів “Московский телеграф” і “Северная пчела” надіслати йому матеріали, записки, пісні, ділові папери, що стосуються оголошеної теми. Будучи близьким приятелем М. Максимовича, який став ректором Київського університету ім. Св. Володимира, М. Гоголь сподівався стати завідувачем кафедри всесвітньої історії Київського університету. Проте його наміри не здійснилися. І все ж М. Гоголь продовжував писати історію Малоросії. Хоча через різні причини вона не побачила світу, проте засвідчила про патріотичні почуття її автора.¹⁴

Питаннями історії України займався і М. Максимович. Разом з М. Гоголем він розробив концепцію і схему історії України, які виклав у статті “Дещо про землю Київську”. Тут він схильний до думки про спільність походження українського, російського та білоруського народів та про їх спільну прадержаву — Київську Русь. Він свідомо не виділяв галицько-волинський період. Проте М. Максимович, а опосередковано і М. Гоголь, цілком слушно розглядали українську історію як окремішню з природним правом на існування.¹⁵

Спроби синтезованого викладу історії України зробив М. Маркевич. Він у 1842 — 1843 рр. видав п'ятитомну “Историю Малороссии”, де розглядає історію України як самостійний і безперервний процес розвитку від найдавніших часів аж до XIX ст. Цей твір М. Маркевича мав великий вплив на сучасників, в тому числі й на Т. Шевченка, та українську історіографію XIX ст., а документальні додатки до нього і нині зберігають певне значення.¹⁶

Апофеозом української національної ідеї кінця XVIII — початку XIX ст. в усіх її проявах і особливостях є історико-публіцистичний твір “История Русов”, що був написаний невідомим автором наприкінці XVIII — початку XIX ст., а опублікований в 1846 р. у Москві під авторством Г. Кониського. У ньому проводилась думка етнічної, національної та політичної відмінності українського народу від російського. Автор прагнув довести пряму спадкоємність України (“Малоросії”) від Київської Русі, показати, що Україна мала власну, відмінну від Росії, історію. Етногенез українського народу він виводив від сарматів, а під русами розумів тільки українців. Водночас жителів Росії називав московитами, а їх державу — Московське царство.

Всупереч офіційному трактуванню відносин України і Литви (що нібито Україна була захоплена Литвою і її треба було

визволити), автор доводив, що “Малоросія, під давньою назвою Русі, об’єдналася тоді разом з Литвою...” як рівна з рівною і вільна з вільною.¹⁷ Критикуючи польських і литовських істориків, він обґрунтовував, що українське козацтво не було створене польським королем, а сформувалося з місцевого населення для захисту порубіжних південних українських земель від нападів кримських татар. Уже після цього була заснована Запорозька Січ, що відіграла значну роль в історії України.¹⁸ Автор засуджує кріпацтво і ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині.

“История Русов” мала великий вплив на формування в українців національної свідомості, усвідомлення їх приналежності до окремого народу з героїчним історичним минулим. Дослідник цього твору О. Оглоблин назвав його “вічною книгою незалежності українського народу”.¹⁹

З свого боку, царський уряд намагався підпорядкувати історичну науку в Україні своїм інтересам. Зокрема, це стосувалося питання обґрунтування історичного права царизму на Південну Україну, названу Новоросією, та того, що Правобережна Україна і Волинь, приєднані до Росії в 1793 і 1795 роках, є істинно російськими регіонами. З цієї метою у 1839 р. в Одесі було створено “Товариство історії та старожитностей російських”, а в 1843 р. у Києві — “Тимчасова археографічна комісія”. Члени Одеського товариства, намагаючись виправдати колонізаторську політику царизму в Україні, водночас багато зробили корисного для вивчення історії краю, новітньої історії запорозького козацтва. Працівники археографічної комісії у Києві під керівництвом М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева та ін. зібрали величезний документальний матеріал, який був виданий багатотомними збірниками. Історичні документи засвідчили, що Правобережна Україна і Волинь — це споконвіку українські, а не російські землі.²⁰

Джерелом пробудження національної свідомості українського народу стали також дослідження духовного життя його попередніх поколінь. Багатство духовного світу українців відображали фольклор, обряди, традиції тощо. Вперше його дослідив Г. Калиновський у книзі “Описание свадебных украинских простонародных обрядов...” (1777 р.), яка у 1786 р. повністю увійшла до другого видання книги М. Чушкова “Словарь русских суеверий”.

У 1819 р. М.І. Цертелев (грузин за походженням, працював в Україні) видав збірку українських дум “Опыт собрания старинных малороссийских песен”, де автор поставив українську народну думу набагато вище усіх відомих романсів і пісень. У передмові він писав, що в книзі видно “поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як єдину спадщину по предках, яка врятувалась від жадоби сусідніх народів”.²¹

Українську фольклористику на рівень наукового пізнання вивів видатний український вчений М. Максимович, опублікувавши три збірки українських пісень: “Малороссийские песни” (1827 р.), “Украинские народные песни” (1834 р.), “Сборник украинских песен” (1849 р.). Він писав, що українська народність існує як реальна історична спільнота людей, яка свою сутність найповніше виразила саме в думах і казках. Передмова до цього видання була “свого роду літературним маніфестом, повним ентузіазму до народної української поезії”.²²

Порівнянню російських та українських пісень присвятив свою кандидатську дисертацію полтавчанин, професор Московського університету Осип Бодянский (1808 — 1877 рр.). Він зробив висновок про те, що між піснями російської Півночі і українського Півдня є велика різниця. Він видав українські казки, друкував українські поезії в російських журналах. За його участю видані “Літопис Самовидця”, “История Русов”, “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” тощо.²³

У кінці XVIII — на початку XIX ст. проявляється небувалий інтерес до української мови, намагання визначити її особливості та місце серед інших слов'янських мов. Вчені обґрунтовують право мови української народності на самостійне існування і подальший розвиток. Українське мовознавство виділяється в окрему науку. Проте більшість заможної верхівки, чиновництва та духовенства користувалися переважно російською мовою, а українська мова була мовою спілкування селянства. Офіційна влада твердила, що української мови не існує, а є тільки діалект російської мови, не придатний для літературного оброблення.

Для доведення права на самостійне існування української мови кращі сили української інтелігенції прагнули перетворити народорозмовну мову в основний засіб спілкування всіх верств

українського суспільства, на мову літературну. І це вдалося Івану Котляревському (1769 — 1838 рр.), коли вийшла його “Вергилиева Енеїда на малороссийский язык переложенная...”. Він розкрив усьому світу багатство і мелодійність, виразність і колоритність української мови, її здатність до чіткого і яскравого вираження думок не тільки в розмові, а й на письмі.²⁴ “Енеїда” поклала початок українській мові як літературній, її тріумфальний ході в різних українських землях. Підкреслимо, що “Енеїда” утвердила в літературі центральну полтавсько-київську говірку, що була найперспективнішою для подальшого розвитку української мови. “Енеїда” започаткувала нову українську літературу. Вона сприяла усвідомленню українцями себе національно однаковими людьми. Високо оцінюючи внесок автора “Енеїди” у розвиток української літератури, Т. Шевченко у вірші “На вічну пам’ять Котляревському” писав: “Все сумує — тільки слава сонцем засіяла... Будеш, батьку, панувати поки живуть люди; поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!”²⁵

Інтерес до української мови виявився і в наукових розвідках. З’явилися перші українознавчі лінгвістичні праці. О. Павловський написав “Грамматику малороссийского наречия” (1818 р.). Дотримуючись офіційних поглядів на українську мову, він, проте, прагнув “зберегти місцеву говірку” і не допустити її зникнення. Поза волею автора граматична будова, фразеологія, засоби віршування і приклади літературного та розмовного способів спілкування показували самотність української мови. У 1823 р. І. Войцехович склав невеликий український словник.

Деякі дослідники вважають, що найбільше на ідею самотності української мови спрацювала стаття професора Харківського університету Ізмаїла Івановича Срезневського (1812 — 1880 рр.) “Взгляд на памятники украинской народной словесности” (1834 р.), у якій автор виступив на захист української мови. Він доводив, що українська мова є не діалектом, не говіркою, а справжньою мовою і вказав на її право необмеженого використання в літературі й науці.²⁶

На захист української мови у дискусії з М. Погодіним виступив і М. Максимович. М. Погодін твердив, що до XIII ст. на території Київської Русі жили великороси, а не українці. На його думку, українці з’явилися на цих землях лише після того, як великороси почали колонізувати Московщину. М. Макси-

мович виступив проти таких міркувань. У 1839 р. у праці “История древней русской словесности” на основі аналізу оригіналів “Повісті временних літ”, Київського та Волинського літописів, “Слова о полку Ігоревім” він довів, що їх оригінальний текст мав праукраїнський мовний характер і пізніше доповнювався російською мовою. Тут М. Максимович зробив висновок, що південноруська, тобто українська, мова є більш давньою, ніж російська. Отже, вона мала право на життя.²⁷ І нині актуально звучить слова вченого: “Щоб науки зрідлилися з розумом народу, треба розробляти їх рідною мовою...”²⁸

Розширенню вживання літературної української мови у різних жанрах сприяла діяльність талановитих письменників, які творили в добу від появи “Енеїди” І. Котляревського до виходу у світ Шевченкового “Кобзаря”.

Так, поруч з І. Котляревським — майстром травестованої жартівливої поеми, майстром травестованої оди в українській літературі стає професор Харківського університету **Петро Гулак-Артемовський (1790 — 1865 рр.)**. Він вдало здійснив переспіви од римського поета Горація, проте відомим став завдяки своїм баладам та байкам і, зокрема, байці “Пан та собака”, де в алегоричному образі пса Рябка показує безпросвітне життя кріпаків та в гостро сатиричному плані описує панів, їх аморальність, деспотизм і неробство.²⁹

Євген Гребінка (1812 — 1848 рр.) з Полтавщини, який працював викладачем літератури у військових школах у Петербурзі, досконалою українською мовою в своїх байках гострим дотепом і їдкою іронією викривав негуманних панів, чиновників, суддів, їх злочини проти простого народу, висміював підлабузництво і запродаństwo.³⁰ І. Франко назвав Є. Гребінку найкращим байкарем в українській літературі того часу.

Батьком української новітньої прози став **Григорій Квітка-Основ'яненко (1778 — 1843 рр.)**, який писав українською мовою оповідання фантастичного (“Мертвецький великдень”), моралістичного (“Перекоти-поле”), трагічного (“Сердешна Оксана”) характеру. В оповіданнях “Щира любов” і “Маруся” він показав ідеальних героїв.³¹ Т. Шевченко присвятив йому поему “До Основ'яненка”.³² Автора “Кобзаря” приваблювали людяність письменника, поетизація ним душевних якостей простих людей. Т. Шевченко писав Г. Квітці-Основ'яненку: “Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як , може, ніхто на всім світі. Ваша “Маруся” так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю.”³³

Свою літературну діяльність народною мовою починає один із перших українських романтиків, поет, педагог, лінгвіст, збирач фольклору **Левко Боровиковський (1806 — 1889 рр.)**. Він перекладає на українську мову романтичні вірші й балади з англійської, польської і російської мов. Сам пише оригінальні балади, думи і байки (понад 250), де дійовими особами виступають козаки, гайдамаки і кобзарі. Серед балад виділяються “Маруся”, “Фарис”, “Чорноморець”, “Вивідка”, “Волох” та ін.³⁴

Романтик **Амвросій Метлинський (1814 — 1870 рр.)**, професор літератури Харківського і Київського університетів, автор праць з філософії, культури і літератури. Як поет-новатор він відіграв позитивну роль у розвитку української віршованої мови і техніки віршування. Свої вірші видавав збірками, серед яких “Думки і пісні та ще дещо” (1839 р.), “Южный русский сборник” (1848 р.). В останній містилися також твори інших письменників. Його цінував Т. Шевченко.³⁵

А Микола Костомаров (1817 — 1885 рр.) так досконало оволодів українською мовою, що сам нею став писати художні твори. В “Автобиографии” він занотував: “Любовь к малорусскому слову более и более увлекала меня; мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению”.³⁶ У поезії та пісні він вбачав найбільшу силу, що може відродити український народ. М. Костомаров закликав своїх сучасників уважно вивчати культуру українців, зробити українську мову знаряддям науки і мистецтва.

У жанрі лірики визначне місце зайняв **Віктор Забіла (1808 — 1869 рр.)**, видавши збірку “Співи крізь сльози”. І. Франко назвав його “найздібнішим поетом” дошевченківської доби.³⁷

Утвердженню української мови сприяв часопис “Украинский вестник” (звернімо увагу на слово “украинский”), що видавався у Харківському університеті у 1816 — 1819 рр. Він першим започаткував друкування українською мовою. Зокрема, тут українською мовою друкував свої художні твори П. Гулак-Артемівський. Проте український патріотичний дух часопису та друкування творів українською мовою стали причинами його закриття.

Однак ентузіаста друкованого слова знайшли інші шляхи. Через деякий час уже з приватної ініціативи і фінансово

незалежно вони видають альманахи і збірники, де друкувалися твори новою українською літературною мовою. Це “Украинский Альманах” (1831 р.), альманах-книги “Утренняя звезда” (1833 р.), фольклорно-історичний збірник “Запорожская Старина” (1883 — 1838 рр.), “Украинский Сборник” (1838 — 1841 рр.). У них друкувалися твори Є. Гребінки, Л. Боровиковського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, українські думи, історичні перекази, народні пісні.

Проте друкувати українською мовою в українських землях періодичні видання (журнали чи газети) заборонялося. Не було згоди видавати навіть літературні додатки українською мовою до російських журналів. І лише у 1841 р. у Петербурзі Є. Гребінці вдалося видати літературний альманах “Ластовка”, на сторінках якого вперше були надруковані деякі твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Забіли, І. Котляревського, П. Куліша, П. Писаревського, О. Чубинського, Т. Шевченка та ін., а також цінні зразки народної творчості: народні пісні, приказки, казки та ін.³⁸

Національно-культурному відродженню, формуванню національної свідомості українців сприяв і український театр. Наприкінці XVIII ст. з'являється новий тип українського театру, так званий кріпацький театр, що був перехідним від шкільного до світського. Окремі українські пани за прикладом російських поміщиків для розваги створювали театри, де ролі виконували талановиті актори-кріпаки. Зокрема, такі театри були організовані в селах Спиридонова Буда на Чернігівщині та Кибинці і Озерки на Полтавщині. У селі Спиридонова Буда діяв театр Д. Ширая, де виступали його селяни-кріпаки. Актори-кріпаки ставали професійними. Театр набув популярності. Він здійснював навіть поїздки зі своїми виставами до Києва і Чернігова. Активно працював домашній аматорський театр в маєтку Дмитра Трощинського, що в селі Кибинці. Ним керували В. Гоголь (батько Миколи Гоголя) та В. Капніст. В. Гоголь написав для театру декілька українських п'єс, серед яких “Простак”, що дійшла до нас.³⁹

Однак у першій половині XIX ст. важливішими центрами театрального життя України стають міста — спочатку Харків (1789 р.), потім Київ і Одеса (1803 р.), а згодом і Полтава. У Харкові за активної участі Г. Квітки-Основ'яненка почав діяти перший постійний театр, а в Полтаві — такий самий за участю

І. Котляревського. У 1819 р. І. Котляревський поставив у Полтавському театрі п'єси "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник", відкривши тим самим нову еру українського світського театру. П'єси мали великий успіх. Першим виконавцем ролей Виборного у "Наталці Полтавці" та Чупруна в "Москалі-чарівнику" був відомий український та російський актор Михайло Щепкін (1788 — 1863 рр.), викуплений з кріпацтва. Він став справжнім новатором українського театрального мистецтва, здійснивши перехід від класичних манер гри до сценічного реалізму і національного українського стилю. Його наслідував Карпо Соленик (1811 — 1851 рр.), який, розвиваючи принципи сценічного реалізму, виступав в українському класичному репертуарі на сценах театрів Києва, Полтави, Одеси і закінчив своє життя на сцені харківського театру як його директор, відмовившись виїхати до московського театру.

У Києві працювала польсько-українська труппа Ч. Ленкавського. Вона ставила українські п'єси українською мовою, що писалися невідомими людьми або самими авторами. Стали відомими п'єси "Україна" або "Чародійний замок", "Олена" або "Розбійники на Україні" та інші, де серед героїв були І. Гонта, М. Залізняк і гайдамаки. Труппа ставила українські драми, мелодрами, трагедії, опери, трагікомедії, водевілі та переклади з іноземної класики.⁴⁰

Варто зазначити, що з кожним роком розширювався український репертуар театрів. У кінці 1850-х років він нараховував понад три тисячі творів. Крім І. Котляревського, до написання українських театральних творів долучився Г. Квітка-Основ'яненко — трилогія "Шельменко", сентиментальна драма "Щира любов", співогра "Сватання на Гончарівці"; С. Писаревський — текст опери "Купала на Івана"; Я. Кухаренко — співогра з чорноморського побуту; Т. Шевченко — історико-побутова драма "Назар Стодоля"; М. Костомаров — історичні трагедії з козацького життя та ін. Найкращими театральними творами першої половини ХІХ ст. вважаються "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т. Шевченка.⁴¹ Їх і нині можна побачити в репертуарі українських театрів.

Національно-культурне відродження проявилось в українській архітектурі, образотворчому мистецтві і музиці. Творчість діячів української художньої культури відбувалася в

нелегких умовах. У цей час в Україні не було вищих навчальних закладів, які б готували своїх українських митців. Талановита українська молодь навчалася в Академії мистецтв, заснованій у 1757 р. в Петербурзі. Незважаючи на те, що викладання в ній відзначалося деяким консерватизмом, вона все-таки давала добру професійну підготовку і дозволяла митцям розвиватися індивідуально. Українського роду там було чимало, що з часом сприяло збагаченню і російського мистецтва.

У зв'язку з тим, що в першій половині XIX ст. центри українського мистецтва було перенесено до російських столиць, переважно до Петербурга, деякі історики українського мистецтва вважали, що мистецтво доби класицизму (кінця XVIII — першої половини XIX ст.) є мистецтвом не українським, а загально-російським. З такою думкою не можна повністю погодитися.⁴² Ми є прибічниками міркувань Д. Антоновича. Дійсно, краща частина українців-митців залишалася в Росії. Однак більшість з них не поривала зв'язків з Україною. Причому процес творення мистецтва кращими українськими майстрами в Петербурзі не переставав бути українським. І це стосувалося різних галузей мистецької творчості: малярства, скульптури, архітектури, музики.

У петербурзькій Академії мистецтв пройшла підготовку плеяда українських митців. Зокрема, художник К. Брюллов виховав багато українських майстрів, серед яких були І. Сошенко, Д. Безперчий, А. Мокрицький, Т. Шевченко та ін. Загальновідомо, що завдяки К. Брюллову Т. Шевченка було викуплено з кріпацтва.

Після закінчення Академії чимало українських майстрів повернулися до навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, де викладали малювання. Малювання викладалося, зокрема, у Харківському та Київському університетах; у Ніжинському і Кременецькому ліцеях працювали спеціальні класи малювання.⁴³

Українські майстри, де б вони не мешкали, творили вірні образотворчого мистецтва. Зокрема, **Іван Мартос (1753 — 1835 рр.)** — українець із м. Ічня на Черніговщині — закінчив петербурзьку Академію мистецтв, продовжив навчання у Римі. Повернувшись з-за кордону, живучи то у Москві, то в Петербурзі, він багато зробив для розвитку російської різьби, яку вивів зі стану декоративного кустарництва на рівень мистецтва. Велика його заслуга у підготовці видатних російських різьбарів спочатку як професора, а потім ректора петербурзької Академії мистецтв.⁴⁴

Українець із Миргорода портретист світової слави **Володимир Боровиковський (1757 — 1825 рр.)** став відомий у релігійному малярстві оформленням іконостасів і розписом церков у Миргороді, Кишинях, Петербурзі (1802 р.). Працюючи в Росії, він залишався типовим “полтавцем”, додержуючись українських традицій і звичаїв, мріючи повернутися в Україну.⁴⁵

Першим серед художників, хто відкрив українську природу й українського селянина, на думку вченого-мистецтвознавця М. Голубця, був німець за походженням **Василь Штернберг (1818 — 1845 рр.)**. Навчаючись у петербурзькій Академії мистецтв, він зацікавився мальовничістю українського побуту, щорічно їздив в Україну. За сім картин, намальованих на Київщині й Полтавщині, у 1837 р. одержав золоту медаль, а за “Свячення пасок в українському селі” — діамантовий перстень, золоту медаль першого класу й чин художника 14 рангу. З української тематики найкращими його творами є “Великдень на Україні”, “Шинок”, “Гра в kota і мишу”, “Вид Києва з-за Дніпра” та ін. У 1838 р. В. Штернберг познайомився і потоваришував з Т. Шевченком. У 1840 р. до Шевченкового “Кобзаря” він намалював гравюру “Кобзар з поводирем”.⁴⁶

Проте найяскравішою постаттю українського образотворчого мистецтва 1840 — 1860 рр. був **Тарас Шевченко (1814 — 1861 рр.)**. Вступивши в 1838 р. до петербурзької Академії мистецтв, він закінчив її 1845 р. і одержав звання “вольного художника”. Т. Шевченко своїм фахом вважав саме малярство. Відомо понад 1000 його творів образотворчого мистецтва. Талант Т. Шевченка як художника проявився в портретному, жанровому, пейзажному і релігійному малярстві. Також він пробував себе у скульптурі, різьбі й гравюрі. Особливе визнання мали його офорти. За них він 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії був обраний академіком з гравірування на міді.⁴⁷

В історичній літературі не існує єдиної думки щодо його творчої манери (йдеться про належність його творів до таких стилів і напрямів культури, як класицизм, романтизм і реалізм) і щодо наслідування ним своїх учителів, зокрема К. Брюллова.⁴⁸

Однак можна погодитися з М. Поповичем в тому, що “Шевченко вмів звернутися до яскравого колориту, інколи працюючи в стилі Брюллова, інколи більше тяжіючи до Рембрандтової майстерності світла. Проте загалом Шевченко більше любить витонченість рисунка і колориту. Його акварелі

не просто успадковують легкість і прозорість творів його учителя Соколова; Шевченко прагне звести до мінімуму набір виразних засобів, використовуючи інколи один або два кольори. Ця делікатність малюка контрастує з силою його поетичних творів”.⁴⁹

Т. Шевченко малює багато життєвих картин, пейзажів і портретів. Звертаючись до історії українського народу, досконало знаючи життя простолюду, його побут, він відображає їх у картинах. У петербурзькій Академії мистецтв у стилі романтичної побутовщини він малює картини “Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою” (1840 р.), “Циганки” (1841 р.) та ін.

Т. Шевченко є основоположником реалізму в українському малярстві. Реалізмом відзначається найбільший за розміром твір олійного живопису “Катерина” (1842 р.), що розкриває драму української дівчини-кріпачки. Сценка з життя українського селянина змальована в картині “Селянська родина” (1843 р.) та ін.

Подорожуючи по Україні і зібравши багатий матеріал, Т. Шевченко задумав створити серію офортів під назвою “Живописна Україна”. Здійснити йому цього не вдалося. Проте уявлення про зміст і характер нереалізованого задуму дають офорти “Судна Рада”, “Дари в Чигирині”, “Старости”, “У Києві” та “Видубицький монастир”, що відзначаються блискучою технікою, життєвою та історичною правдою.⁵⁰

Українське життя він не ідеалізував, змальовував реалістично. Автор першої книги про Шевченка-художника О. Новицький так говорив про картину “Судна Рада”: “Тут саме життя, як воно є, без усякої прикраси, чого російські малярі ще довго й пізніше не могли дати. Така картина могла стати в перший ряд поміж “передвіжниками”, що з’явилися тільки в черговому поколінні; й не можна великим дивом не дивуватися, як цього не добачали всякі російські критики та історики мистецтва, що вишукували якихось Пляхових, а не добачали таких речей”.⁵¹

З часом творчість Т. Шевченка як художника здобула визнання не лише в Росії, а й у світі. Вона стала доповненням його поетичного доробку, з яким утворювала одну органічну цілість і свідчила про його національні переконання, прагнення засобами мистецтва виховувати у суспільстві любов до України, її народу.

З’явилися паростки національно-культурного відродження і в архітектурі. Навіть за умов, коли будинки у містах зводили за шаблонними проектами, що надсилалися з Петербурга і Москви, коли синод російської православної церкви

заборонив будівництво церков українського типу (1800 р.), думка українських архітекторів не вгасала. Вони утверджували самобутність української архітектури, пристосовували шаблонні проекти до свого смаку.

На початку XIX ст. з'являється стиль ампір (із франц. *empire* — імперія), що в Україні охоплює приблизно першу третину XIX ст. Він схилився до монументальних форм римського зразка, широких гладких стін, округлих колон так званого доричного ордера тощо, проте багато в чому поступався українським будівничим традиціям, що виявлялися у маленьких провінційних палатах та будиночках, ганки, галерейки й мансарди яких мали своєрідні українські риси.

Серед українських архітекторів цього часу вчені виділяють Петра Ярославського (1750 — 1810 рр.) і Андрія Меленського (1766 — 1833 рр.). П. Ярославський ставив будинки на Харківщині й Сумщині, А. Меленський — у Києві, міським архітектором якого був у 1799 — 1829 рр. Він працював над генеральним планом розбудови Києва, здійснив забудову Подолу (згорілого у 1811 р.), за його проектами споруджено міський театр, контрактний будинок, ансамбль будинків нової адміністрації на Печерській площі, Миколаївська церква-ротонда на Аскольдовій могилі, будинки і дзвіниці Братського та Флорівського монастирів та ін.⁵²

У першій половині XIX ст. активно розгортається міське будівництво. Зокрема, у зв'язку з розвитком самоврядування в містах постає низка ратуш (Харків, Київ, Полтава), а з введенням нового адміністративного поділу України — державних будинків у Полтаві, Чернігові, Києві, Одесі та Херсоні. У 1837 — 1842 рр. в класичному стилі збудовано головний корпус Київського університету, проект якого підготував професор архітектури В. Беретті. Церковні споруди на Полтавщині та Харківщині будувалися у стилі ампір, а собори в Одесі, Херсоні та Кременчуці — в стилі академічного класицизму.⁵³

Українська скульптура першої половини XIX ст. зазнала впливу класицизму. Зазначимо, що кращих українських скульпторів забрали до Росії, котра на той час не мала своїх видатних майстрів. Видатний вчений Д. Антонович виділяє серед інших трьох українських скульпторів: Михайла Козловського (1753 — 1802 рр.), Івана Мартоса, (1753 — 1835 рр.), Костянтина Климченка (1817 — 1849 рр.), які прославили себе на ниві російського мистецтва.

І. Мартос — скульптор, рівного якому не було в Російській імперії. За понад 50 років діяльності він створив багато скульптур у мармурі та бронзі, зокрема надгробників на цвинтарях Петербурга та Москви. Зажурені постаті надгробників І. Мартоса були наповнені чуттям щирого, непідробленого суму. Композитор М. Глінка (1804 — 1857 рр.) говорив, що “його мармур плаче”. І. Мартос виготовив також монументальні пам’ятники, зокрема Мініну і Пожарському — в Москві, Ломоносову — в Архангельську, Рішельє — в Одесі, Потьомкіну — в Херсоні. Він здобув титул академіка скульптури.⁵⁴

К. Климченко закінчив петербурзьку Академію мистецтв і виїхав до Риму, де виконав статую Нарциса, що дивиться у воду на постать вакханки. У 1849 р. його було викликано до Москви для роботи в церкві Христа Спасителя. Проте він передчасно помер.⁵⁵

Національно-культурне відродження не обминуло і українське музичне мистецтво. У цей період Україна мала великих композиторів, стиль творчості яких відповідав добі. Серед них виділяються Дмитро Бортнянський (1751 — 1825 рр.) та Артем Ведель (1767 — 1806 рр.).

Д. Бортнянський народився у Глухові. У Петербурзі учився в італійського композитора Б. Галуппі, з яким виїхав до Венеції, де завершив свою музичну освіту. Повернувшись до Петербурга, він став диригентом Придворної капели, складеної виключно з українців. Музична спадщина Д. Бортнянського велика і різноманітна: декілька опер і сонат, симфонія, напівсвітський гімн “Коль славен”, понад 100 церковних творів, серед яких 35 однохорних та 10 двохорних концертів, 21 окремих спів для служби Божої, 14 чотириголосих гімнів тощо. Його композиції з боку музичної техніки були бездоганними і відзначалися чистотою голосоведення. Хорову творчість композитора дослідники вважають завершенням довголітньої хорової української культури. Вона відображала певний вплив народної пісенності. У 1882 р. твори Д. Бортнянського були видані у 10 томах за редакцією П. Чайковського.⁵⁶

А. Ведель народився у Києві. Учився у Київській академії. Його тягнуло до Києво-Печерської лаври з її давніми традиційними розспівами. Він не їздив до Італії і не сприймав італійських течій, а у своїй творчості базувався на старих

українських традиціях. Керував церковними хорами у Києві, Харкові та ін. Він покинув Москву, куди був посланий всупереч власній волі диригувати капелою. Повернувшись до Києва, став послушником у Лаврі, де продовжував працювати над композицією. З його творів найвидатнішими є 10 концертів на чотири голоси, 2 — на два хори і тріо. Мандруючи Лівобережжям, був визнаний небезпечним для уряду, засуджений і помер в ув'язненні.⁵⁷

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. характеризується розквітом української народної пісні як складової музичної творчості. Проте особливістю цього процесу є посилення уваги до збирання народних пісень, видання їх збірок, першими з яких були “Українські мелодії” М. Маркевича (1831 р.), “Пісні польські й руські галицького народу” В. Залевського (1833 р.), “Голоси українських пісень” М. Максимовича (1834 р.) та ін.

У справу національно-культурного відродження України свій внесок зробили і представники прогресивної російської інтелігенції. Цьому питанню останнім часом присвячуються спеціальні розробки. З'явилися і кандидатські дисертації, у яких висвітлюється внесок представників радикальної та ліберальної російської інтелігенції у процес культурного ренесансу України в кінці XVIII — початку XX ст.⁵⁸

Представники російської інтелектуальної еліти відзначилися у багатьох галузях культурного життя. Вони сприяли організації таких перших в Україні періодичних видань, як місячник “Украинский Вестник” (1816 — 1819 рр.) і тижневик “Харьковские Известия” (1817 — 1823 рр.), де пропагувалися ідеї патріотизму та поваги до національних традицій.

Українська тематика знаходила відповідне місце в науковій та художній творчості російської інтелектуальної еліти. Зокрема, вже згадувані М.І. Цертелєв, О.П. Павловський та І.І. Срезневський, були одними з перших дослідників українського фольклору та народної мови у XIX ст. Про їх праці мова йшла раніше.

Сюжети творів на українську тематику класиків російської літератури, як Олександра Пушкіна і Миколи Гоголя, розкривали багате віковичними традиціями українське життя, національно-визвольні аспекти з історії України. О.С. Пушкін у поемі “Полтава” (1828 — 1829 рр.) заради реалістичного зображення негативного ставлення певної частини козацької старшини до політики самодержавства щодо України точно

розкрив мету вчинків патріота України — гетьмана І. Мазепи, вклавши в його уста такі слова:

“Давно замыслили мы дело;
Теперь оно кипит у нас.
Благое дело нам приспело;
Борьбы великой близок час.
Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора:
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра”.⁵⁹

Проте найяскравіше серед російських представників красномовного письменства волелюбність українського народу зобразив російський поет, декабрист *Кіндрат Федорович Рилєєв* (1795 — 1826 рр.), оспівавши у думі “Богдан Хмельницький” (1822 р.) боротьбу українських козаків проти польських панів, а у поемі “Войнаровський” (1823 — 1824 рр.) — трагічну долю гетьмана Івана Мазепи та його племінника Андрія Войнаровського. Його трактування описаних подій цілком розходилося з офіційною позицією російського царизму та його ідеологів.

У таких творах, як “Гайдамак” (1824 — 1825 рр.), “Палей” (1825 р.), “Наливайко” (1825 р.), “Петр Великий в Острогжске” (1823 р.) К. Ф. Рилєєв возвеличив боротьбу українського козацтва та його героїв проти поневолення, що знайшло відгук серед представників української національно свідомої інтелігенції.⁶⁰

Відомий український історик М. Маркевич у листі до поета від імені співвітчизників висловлював йому вдячність за твори, в яких прославлявся український народ. Він писав: “Прийміть мою і всіх знайомих співвітчизників подяку... Ви підносите цілий народ, — горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто наважується покрити презирством цілі народи. Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому цілі народи мають віддати подяку”.⁶¹

Вивченням історії, побуту і пісенної творчості українського народу займався представник російського дворянського роду *Вадим Васильович Пассек* (1808 — 1842 рр.). Він захоплювався етнографією, археологією та географією України і використовував

будь-яку нагоду для популяризації українських історичних та культурних пам'яток. У 1834 р. вийшла його книга “Путевые заметки Вадима”, де висвітлювалися історія України, побут і пісенна творчість українців. Першим в російській літературі В.В. Пассек висловив думку про приналежність українців до історії давнього Києва і висунув гіпотезу щодо формування українського народу вже у X — XI ст., зокрема він писав: “Бессмертное слово о походе князя Игоря есть произведение Малороссии; воспетые в нем дела свершены малороссиянами”.⁶²

Отже, в умовах посилення тиску асиміляторської політики царизму кінця XVIII — першої половини XIX ст. антитезою виникає національно-культурне відродження: проявляється інтерес до історії, мови і культури українського народу, проповідується його самобутність, формується національна самосвідомість українців, ідеї національного відродження проникають в усі сфери духовної культури українського народу.

КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Представники Кирило-Мефодіївського товариства репрезентували третю течію громадсько-політичного руху України першої половини XIX ст. Вони критично ставилися до теорії офіційної народності: заперечували такі її засади, як самодержавство та народність, а на християнських принципах збиралися перебудувати суспільство. Засновниками товариства були В. Білозерський — вчитель із Полтави, М. Гулак — службовець канцелярії генерал-губернатора, М. Костомаров — професор Київського університету. До основного складу товариства входили 12 осіб — викладачі та студенти віком від 19 до 30 років. У засіданнях товариства разом із засновниками брали участь Т. Шевченко — поет і художник, П. Куліш — письменник, педагог і автор української абетки, М. Савич — полтавський поміщик, педагог, журналіст і прихильник ідей Великої французької революції, О. Навроцький — поет-перекладач, О. Маркович — етнограф-фольклорист, І. Посяда — педагог, Г. Андрузький — поет і публіцист, автор правознавчого трактату “Ідеали держави”, О. Тулуб і Д. Пильчиков — педагоги та ін. З часом імена багатьох кирило-мефодіївців зайняли провідні місця в історії української культури. З товариством підтримували зв’язки як симпатичні його ідей ще близько ста осіб.

Розглядаючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства у контексті українського національного відродження, варто підкреслити, що воно започаткувало перехід від дворянсько-шляхетського етапу українського національного руху (за змістом переважно культурно-просвітницького) до етапу різночинсько-народницького — уже досить виразно політизованого. “Братчики” виступали за знищення самодержавства, ліквідацію кріпацтва, скасування станів, за здійснення докорінних державних перетворень, пов’язаних з ліквідацією в Україні чужоземних колонізаторських режимів, демократизацію суспільства, встановлення республіки та федеративних зв’язків з слов’янськими народами, запровадження загальної освіти народів.

Зазначимо, що кирило-мефодіївці перебували під впливом прогресивних ідей “Декларації незалежності Сполучених

Штатів Америки” (1776 р.) і “Декларації прав людини і громадянина” (1789 р.), складеній у Франції. В останній декларації зазначалося: “Мета кожного державного союзу являє собою забезпечення природних і невід’ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека й опір утиску”.¹

Проте тодішнє становище України було таким, що не було можливості українцям здобути свободу, а Україні — незалежність. І це розуміли “братчики”. За словами В. Білозерського, “отдельное ее существование невозможно; она будет находиться между нескольких огней, будет теснима и может претерпеть горестнейшую участь, чем потерпели поляки”.²

Тому кирило-мефодіївці дійшли думки, що здобути державну незалежність Україна може лише у федерації слов’янських народів з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або конституційної Франції.³ У федеративній спілці незалежних слов’янських держав кожна із них становила б окремий штат. Столицею усієї федеративної спілки мав стати Київ, де б збирався сейм. Здійснити такий задум можна було лише в перспективі, підготувавши до цього народні маси. А тому ідеї визволення слов’янських народів з-під іноземного гніту та їхнього об’єднання у федерацію “братчики” намагалися поширювати літературно-просвітницькою пропагандою: створенням програмних документів, через прокламації, лекції у навчальних закладах, художні й публіцистичні твори. На основі аналізу результатів слідства такий висновок зробив і шеф жандармів О.Ф. Орлов, який у доповіді Миколі І писав, що “украинославянисты предполагали, хотя и мирными средствами, преимущественно распространением образования, соединить все славянские племена и устроить в них народное представительное правление...”.⁴

Програмні положення товариства найдокладніше були викладені в історико-публіцистичному творі, названому “Закон Божий”, або “Книга буття українського народу”. Щодо автора твору думки вчених розходяться. В. Сарбей вважає, що даний твір написаний кирило-мефодіївцями спільно⁵, а І. Глизь твердить, що автором “Закону Божого” є сам М. Костомаров.⁶

На нашу думку, “Закон Божий” написаний М. Костомаровим на основі узагальнення думок частини “братчиків” і Т. Шевченка. Так, в “Автобіографії” М. Костомаров відзначав, що в січні — лютому 1846 р. відбувалися його зустрічі-бесіди з

Т. Шевченком, коли вони часто “просиживали с ним длинные вечера до глубокой ночи”⁷, з М. Гулаком, В. Білозерським, О. Марковичем, Д. Пальчиковим⁸, а в січні 1847 р. — розмови з М. Гулаком, Т. Шевченком і М. Савичем торкалися “славянської идеи” і “будущей федерации славянского племени”⁹. Далі М. Костомаров пише: “Около этого же времени я написал небольшое сочинение о славянской федерации... Сочинение это я прочитал Гулаку; оно ему очень понравилось и он списал его себе...”¹⁰. Текст цього твору був і у В. Білозерського, що відправився учителем у Полтаву. Можна гадати, що цим твором була “Книга буття українського народу”. Називали її “Законом Божим”, бо зміст твору перейнятий заповідями Євангелія Христового.

Складається “Закон Божий” із 109 положень релігійно-навчального та історико-публіцистичного характеру. Головні ідейне навантаження твору, як і інших програмних документів товариства — любов до України, до її трагічної минувшини. Дослідники “Закону Божого” умовно поділили його на три логічні частини: 1. Про Бога, всесвітню історію, віру Христову; 2. Про слов’ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову; 3. Про Україну, козацтво та віру Христову.¹¹

Своє бачення всесвітньої історії “братчики” наводили вже на початку твору. Вони нагадували про те, що рід людський забув про справжнього Бога, що люди “поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів... і стали люде битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кровію і усіватися попелом і кістками, і умножилось на всім світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і негода”.¹²

У першій частині наводяться дані з історій євреїв, греків, римських імператорів, розповідається про виникнення і поширення християнства, використання його царями в своїх інтересах і про Велику французьку революцію. На прикладі історії євреїв М. Костомаров пропагує ідею рівності народів, “щоб не було царя між ними, а знали б одного царя — Бога небесного”, щоб правління здійснювали судді, обрані волею народу. З пункту 10 твору випливає, що кирило-мефодіївці хотіли донести до свідомості людей шкідливість самодержавного режиму, “аби люди зрозуміли, що хоч-який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє, що хоч-який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє”.¹³

Далі в “Законі Божому” оповідається про греків, які хотіли бути без царя вільними і рівними (пункт 15). Проте,

відрікшись від земних царів, вони не знали про небесного царя (тобто Бога) і видумали собі богів (тобто панів). Тут М. Костомаров загострює увагу на питанні свободи, що про неї багато говорили греки і що була не для всіх. У пункті 17 читаємо: "... свободні були не всі, а тільки одна частка народу, прочі ж були невольниками...", "царів не було, а панство було".

І через це, на думку кирило-мефодіївців, Господь покарав греків: вони билися "між собою і попали в неволю спершу під македонян, а вдруге до римлян" (пункт 18). У неволю до римських панів, а потім до римського імператора потрапила найбільша частина роду людського. Римський імператор став царем і сам себе нарік богом (пункти 19, 20).

У пункті 22 говориться, що Господь — отець небесний — змилювався над родом людським і послав на землю сина, щоб показати людям Бога, царя і пана. В уяві "братчиків" такою людиною був Ісус Христос — син Божий. Він прийшов на землю, щоб відкрити людям істину і щоб ця істина визволила рід людський. М. Костомаров доводить, що суть істини полягає у гуманності й справедливості. Христос навчав, — читаємо в пункті 24, — "що всі люде — брати і ближні, всі повинні любити попереду Бога, а потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто первим між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою".¹⁴

М. Костомаров у пункті 25 відзначає, що Христос "сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок".

Кирило-мефодіївці бачили позитивний вплив ідей і діянь Христа на народ. У творі відзначається, що народ став прозрівати. Філософи і люди імператора римського злякалися, що за істиною наступить свобода і, як говориться в пункті 26, "тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей". І засудили на смерть Ісуса Христа — Бога, царя і пана... "за свободу рода чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя-кесаря, що сам себе нарік богом і пив кров людську" (пункт 27).

Читаючи рядки про місію Ісуса Христа, про те, якими б мали бути царі і пани, люди могли замислитися над тим, чи таким був цар-самодержець Микола I, чи такими були пани в Росії та Україні.

У "Законі Божому" розповідається про поширення і утвердження ідей християнства у боротьбі з його противниками,

і як ці ідеї у перекрученому вигляді були використані римськими імператорами і панами в своїх інтересах для зміцнення своєї влади (читайте — імператорами і панами ХІХ ст., в тому числі й Росії). У зв'язку з цим автор кілька разів наводить біблійне висловлювання “Всяка власть од Бога” (пункти 39, 41). Проте М. Костомаров підкреслював, що влада повинна діяти в рамках закону. У пункті 41 наведено: “... власть та од Бога, але урядник і правитель повинні подлегати закону і сонмищу (народному зібранню. — Авт.), бо Христос повеліває судитися перед сонмищем”. Водночас автор наголошував, що урядник і правитель (зазначимо — ненависні народу сатрапи) повинні бути слугами народу, “жити просто і працювати для общества пильно, бо їх власть од Бога, а сами вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги”.¹⁵

У “Законі Божому” далі йдеться про те, що святу віру, благодать (особливу силу, послану від Бога, що дає змогу подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння. — Авт.) прийняли греки, італійці, французи, гішпани, німецькі народи. Однак “братчики” не схвалюють того, що ці народи залишили імператорів, королів та панство і погодились з неволею людей, припустились того, що церквою Христовою управляли королі, які “щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, отвергали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них” (пункт 50). А свої міркування кирило-мефодіївці логічно завершують так: “І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французькі егоїзм або інтерес” (пункт 52). І до всього цього, на думку “братчиків”, довели королі й пани. Тому французи збунтувалися і сказали: “не хотим, щоб були у нас королі та пани, а хотим бути рівні і вільні”. Проте кирило-мефодіївці бачили свободу тільки у вірі Христовій. Перша частина твору закінчується словами: “... нема свободи без Христової віри” (пункт 57).

У творі окремо говориться про слов'ян як найменшого брата роду людського. М. Костомаров підкреслював, що слов'яни ще до прийняття віри не мали “а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному Богу — вседержителю, ще його й не знаючи” (пункт 61), що Господь послав слов'янам двох братів: Кирила і Мефодія, які переклали на слов'янську мову Святе письмо (Біблію) і службу божую відправляли на тій мові, якою всі говорили. І скоро слов'яни прийняли Христову віру так, як ні один народ прийняв.

У пунктах 70—74 “Закону Божого” йдеться про створення у Слов’янщині незалежних трьох держав: Польщі, Литви та Московщини і через призму бачення принципів рівності й свободи “братчиками” дається характеристика кожної з цих країн. Про Польщу у 71 пункті читаємо: “Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невільників”.

Московщина ж “була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хочь не без панства: і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узав верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський” (пункт 72). І далі написано: “І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван (Іван Калита. — Авт.) — в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці розказуючи те, звали його христоробивим” (пункти 72, 73).

Щодо Литви, то вона об’єдналася з Польщею, а до Литви належала Україна. І поєдналась “Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов’янський до другого люду слов’янського нерозділимо і незмісимо”.

Остання частина твору присвячується Україні, історії українського народу (пункти 76—109). Особлива увага приділяється козацтву, його демократизму і гуманізму, вірності вірі Христовій, ролі та місцю в історії України. У творі відзначено: “І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, приступаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками” (пункт 76).

Кирило-мефодіївці шанобливо засвідчують вірність козаків вірі Христовій, їх визвольну місію: “І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали

за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому. А Сагайдачний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці... І багато лицарів таке робили..." (пункти 78, 79). А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернути Україну під свою владу, українці для захисту своєї віри створили братства (пункт 82).

У творі відзначається висока моральність українців. Україна дотримувалася "закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, — читаємо у 81 пункті, — дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любить так своєї жони, а діти своїх родителів".

Автор показує важке становище кріпаків і засуджує знущання панства над простим людом і козацтвом. Він пише, що пани "хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чуттів, ні розуму, і почали пани обдирати своїх кріпаків, отдали їх жидам на таку муку, що подібную творили тільки над первими християнами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати" (пункт 83). Продовжуючи, автор говорить: "І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церковь, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерав навіть постать чоловічу" і тоді зручніше можна ним управляти (пункт 84). Панство не обійшло і козацтво: мучило і знищувало його, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

Можна погодитися з дослідниками, що стрижневим є 86 пункт твору, де підкреслюється, що козацтво піднялось на боротьбу, а за ним увесь простий народ. Вони "вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго".¹⁶ Тут "братчики" мали на увазі національно-визвольну війну українського народу під керівництвом Б. Хмельницького і створення української держави.

Далі у творі розкриваються відносини України з Польщею і Росією. Вони були різними. Україна хотіла жити з ними по-братерськи, нерозділиво і неспішно. Проте "Польща жодною мірою не хотіла одрікатися свого панства" (пункт 87).

Тоді Україна звернулася до Московщини і поєдналась з нею як "єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділиво і неспішно... Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель" (пункти 88, 89).

Кирило-мефодіївці підкреслювали миролюбність українців, їх прагнення жити у мирі й братерстві з поляками і росіянами. У творі говориться, що Україна “любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов’янський з другим народом слов’янським, а ті два з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимою, як колись поєднаються між собою усі народи слов’янські” (пункт 91).

Проте цього, як відзначають “братчики”, “не второпали ні ляхи, ні москалі”. Навпаки, вони вчинили “найпоганіше діло” — розділили Україну між собою, роздерли її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу (пункт 92). Ляхи запанували над бідним народом Правобережжя, а Лівобережжя попало в неволю московському цареві, а потім петербурзькому імператору, який на людських кістках збудував собі столицю. А німка цариця Катерина “востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками” (пункт 96).

З гіркотою говорячи про важке становище України і з ненавистю ставлячись до царя і панів, кирило-мефодіївці в оптимістичних тонах бачили майбутнє українців, закликали їх вірити лише в єдиного Бога. У пункті 98 читаємо, що Україна “не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч і був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам’ятати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею”.

Кирило-мефодіївці так змалювали важке становище України: “Лежить в могилі Україна, але не вмерла” (пункт 100). І за цих умов, на їх думку, Україна мала позитивний вплив на інших слов’ян. “Бо голос її, голос, що звав усю Слов’янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов’янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій” (пункт 101), ...і “в Московщині, коли після смерті

царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо..." (пункт 105).

Однак, за словами "братчиків", деспот не допустив того. "І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську..." (пункт 107).

І все ж кирило-мефодіївці вірили, що Україна разом з іншими слов'янськими народами звільниться з-під деспотичного ярма. Шляхом до свободи, на думку "братчиків", була федерація рівних і вільних слов'янських народів. Провідну роль у створенні такої демократичної федерації вони відводили Україні. "І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: "От камень его же не брегоша зиждущий, то бисть во главу" (пункти 108, 109).¹⁷ Сучасною українською мовою ці заключні слова твору — цитата з Єванглія — звучать так: "Ось камінь, який не берегли будівельники, то хай він буде основою всього".

Отже, зі змісту "Закону Божого" випливає, що цей твір мав більш поетичний, ніж політичний характер. Проте "братчики" (М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак) під поетичні фігури намагалися підвести наукову основу, для чого вивчали історичні джерела. Читаючи "Закон Божий" або "Книгу буття українського народу", розумієш, якою трагічною була історія України, з якою любов'ю ставилися кирило-мефодіївці до українського народу — демократичного за своєю природою, органічно несприйнятливих до всякої неволі й рабства, і як вони мріяли про його свободу.

Важливим програмним документом "братчиків" був і складений за прикладом вчено-літературних товариств у чехів, лужичан і сербів "Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" та пояснення до нього В. Білозерського. У статуті

викладалися головні ідеї та правила товариства. Головні ідеї визначалися так: "...духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение", "при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность", "каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданием и состоянию", "правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех словян должны основываться на святой религии господи Иисуса Христа", "при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении", "должен существовать общий Славянский собор из представителей всех племен".¹⁸ У Статуті зазначалося, що товариство і створювалося для того, щоб розповсюджувати ці ідеї переважно через виховання молоді, літературу і примноження кількості членів товариства.¹⁹

Враховуючи те, що слов'янські народи додержувалися різних віросповідань, кирило-мефодіївці брали на себе обов'язок поширювати "ідею про можливість примирення розбіжностей у християнських церквах". Вони ставили перед собою мету повсюдно поширювати грамотність серед людей, свої дії вимірювати відповідно до євангельських правил любові, смиренності й терпіння і відкидали як безбожне правило "мета освячує засіб".²⁰

Зазначимо, що програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства, крім колективних документів, викладалися також у працях його членів, зокрема у поясненнях до статуту і записці про народну освіту В. Білозерського, записках М. Костомарова про панславизм та М. Савича про емансипацію жінок в суспільстві, у "Проектах досягнення можливого ступеня рівності й свободи (переважно в слов'янських землях)" та "Ідеалах держави" Г. Андрузького, у листуванні, у художніх, публіцистичних творах тощо.

І в "Законі Божому", і у Статуті товариства, і в інших документах неодноразово підкреслювалися права слов'янських народів, в тому числі українського, на рівність, свободу і самостійність. У поясненнях В. Білозерського до статуту товариства зазначалося, що "цель общества основана на христианской любви и самых благородных целях и побуждениях, которые не имеют в себе ничего эгоистического и панского, а, напротив, должны привести к возвращению

народных прав и уничтожению всего несообразного с достоинством человеческим...". Виходячи з цього, він закликав "чтобы и самое достижение равенства и достоинства прав человеческих совершилось в духе кротости и миролюбия".²¹

Кирило-мефодіївці в "Законі Божому" вважали боротьбу українців за свободу найсвятішою і славнішою війною, яка тільки є в історії (пункт 93). І нині актуально звучить сентенція В. Білозерського: щасливі ті народи, "у которых сознание своей национальности столь сильно и твердо, что никакая внешняя сила не в состоянии покорить силы духовной; народ сохранит тогда и свою самостоятельность и свободное развитие: и вот цель, к коей должен стремиться всякий народ, ибо горе понесшему иго!".²²

Кирило-мефодіївці були переконані, що програмні завдання товариства можуть бути здійснені лише за їх активної діяльності. "Как верные граждане, как верные сыны своей родины, одушевленные желанием ей всякого добра, и сознавая, что оно возможно только при выполнении завещания нашего божественного спасителя, — пояснював В. Білозерський, — мы должны стремиться к осуществлению в ней божьей правды, к воцарению в ней свободы, братской любви и народного благосостояния, независимого развития той идеи, которая вложена творцом в натуру нашего народа".²³ І продовжував: член товариства... "должен стремиться к осуществлению славянской идеи во весь век свой, употреблять все средства, какими он обладает, на служение человечеству и своему народу и быть готовыми даже пострадать за правое дело".²⁴

"Братчики" визначили стратегію і тактику здійснення програмних завдань. У поясненнях В. Білозерського до статуту читаємо: "Стремиться к определенной цели твердо, прилежно, осторожно и спокойно и ни в каком случае не показывать вида боязни, не подавать обыкновенным людям повода думать, что говорится и действуется в противном настоящему порядку". Водночас товариство повинно було зближуватися з народом, дбати про його освіту і добробут, обнадіювати його можливістю зміни існуючого порядку, всіма засобами показувати несправедливі права аристократії.²⁵

Пропагуючи програмні положення, кирило-мефодіївці сподівалися шляхом просвітництва показати існуючу несправедливість і пробудити в українському народі патріотичні почуття. Вони зверталися до народних мас і з окремими

пропагандистськими відозвами, зокрема з відозвами до українців та росіян і поляків.

У відозві “Брати українці”, написаній українською мовою М. Костомаровим, проголошувалася ідея об’єднання усіх слов’ян: “москалів, українців, поляків, чехів, словаків, хорутанів, ілліро-сербів і болгар”. Наводилися і умови об’єднання: щоб кожен народ створив свою річ посполиту (республіку) і “управлявся несмісно з другими”, “...щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну”, щоб був один сейм або рада слов’янська, щоб в кожній річі посполитій і над союзом були правителі окремо, вибрані на роки, щоб в кожній річі посполитій була посполита рівність і свобода і не було станів, “щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором”, щоб “віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.” На завершення відозви братам-українцям пропонувалося добре прочитати і подумати як до цього дійти, коли настане час.²⁶

Відозва “Братья великороссияне и поляки!” була написана російською мовою. Наведемо її текст повністю.

“Братья великороссияне и поляки!

Сие глаголит к вам Украина, нищая сестра ваша, которую вы распяли и растерзали и которая не помнит зла и соболезнует о ваших бедствиях и готова проливать кровь детей своих за вашу свободу. Прочитайте послание это братское, обсудите важное дело вашего общего спасения, восстаньте от сна и дремоты, истребите в сердцах ваших безрассудную ненависть друг к другу, возженную царями и господами на общую погибель вашей свободы, устыдитесь ярма, которое тяготит ваши плечи, устыдитесь собственной своей испорченности, предайте проклятию святотатственные имена земного царя и земного господина, изгоните из умов ваших дух неверия, занесенный от племен немецких и романских, и дух закоснелости, вдохнутый татарами, облекитесь в свойственную славянам любовь к человечеству, вспомните также о братьях ваших, томящихся и в шелковых цепях немецких и в когтях турецких, и да будет целью жизни и деятельности каждого из вас: славянский союз, всеобщее равенство, братство, мир и любовь господа нашего Иисуса Христа.

Аминь”.²⁷

Зміст цієї відозви свідчить про те, що саме Україна брала на себе місію бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов’янських народів і об’єднання їхніх країн у демократичну федеративну спілку.

Безумовно, положення програмних документів жодним чином не впілїталися в теорію офіційної народності, навпаки, вони суперечили її засадам. Кирило-мефодіївці виступали за знищення самодержавства і встановлення демократичної республіки, за рівність і свободу народів. Вони не визнавали офіційного тлумачення “народності” як єдності царя і народу, а ознаками справжньої народності вважали національну мову і культуру і виступали активними борцями за їх розвиток і утвердження. Зокрема, у відозві “Брати українці” М. Костомаров підкреслював, що у федеративній спільці кожен народ повинен мати свою мову і свою літературу²⁸. Майбутнє української мови “братчики” бачили у її рівноправному функціонуванні з такими слов’янськими мовами, як російська, польська, чеська, болгарська і сербохорватська. Вони були ревними захисниками і проповідниками української мови і літератури, про що свідчить записка Г. Андрузького про поезію і мову. “Правда, — зазначав він у ній, — наше дворянство говорит по-великоросийски, но во времена Польши оно говорило по-польски; а тогда никто не утверждал, что нет малоросийского языка, а разве говорили: “to chlopski jezyk” (то селянська мова). Правда, Гоголь и прочая братия пишет великоросийским языком; но это значит, что они привыкли (как дворяне) более к великоросийскому, чем к отечественному”.²⁹ Проте Г. Андрузький ревно захищав і змістовно обґрунтував наявність українських мови, поезії, літератури, які свідчили про світлий і глибокий розум українського народу.³⁰

Кирило-мефодіївці посилено обґрунтовували необхідність глибокого вивчення рідної мови і культури. У цьому доводилося переконувати представників української інтелігенції першої течії й навіть М. Костомарова.

П. Куліш у листах до М. Костомарова наголошував на високій місії вченого-викладача правдиво висвітлювати історію та культуру українського народу, прищеплювати масам любов до всього свого, рідного, мови та звичаїв. У листі “Про викладання студентам історії українського народу” він писав: “Благодать божия всем дарована, и в каждом народе муж светлого ума и чистой воли может сделать много для его чести и будущего могущества (нравственного и вещественного). До сих пор в Малороссии являлось их мало”.³¹

А у листі “Про вивчення і розвиток української культури” П. Куліш відзначав, що “потеря нашего языка и обычаев есть

худшее, что может случиться”.³² Він обгрунтовував потребу вивчення українських культури і мови поряд із засвоєнням європейської культури. “Молодые люди, вдаваясь в изучение Малоросии, — зазначав дописувач, — нисколько не лишают себя этим возможности усвоить себе образованность европейскую... Можно знать наизусть все напши песни, предания и летописи и усвоить себе образованность европейскую в высшей степени”.³³

Кирило-мефодіївці виступали поборниками поширення освіти серед широких народних мас як засобу усвідомлення масами їхнього пригніченого становища з необхідністю боротьби за своє визволення. Саме такий задум втілювався у проєкті В. Білозерського про створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану. Він пропонував ввести освіту в побут простого народу з метою підготовки вихованців до землеробського життя і повернення їх до свого стану. Освіта, основана на моралі й практичній користі, на думку “братчиків”, дала б благодатні плоди: сприяла б пробудженню в народі прагнення здобуття освіти, вихованню його в душі християнської моралі та людяності.³⁴ А у відзиві III-го відділення про В. Білозерського робиться висновок, що кирило-мефодіївці прагнули розвитком загальної освіти доводити слов’янські племена до того, щоб вони самі злилися в одне ціле.³⁵

З метою поширення серед простого люду знань кирило-мефодіївці готували і мали видати книги з арифметики, географії, історії, природознавства та інших наук. Плани таких видань містяться в справах П. Куліша та О. Марковича.

Кирило-мефодіївці були переконані в тому, що український народ зможе посісти належне йому місце серед народів світу не через відособленість, а у результаті розвитку рівноправних взаємозв’язків. Тому “братчики” вивчали історію слов’янських народів, зіставляли їх правові, етносоціальні та світоглядні основи, встановлювали прямі зв’язки з такими західнослов’янськими вченими-слов’янознавцями, як В. Ганка, П.Й. Шафарик, Ф. Палацький, А. Чарторизький, А. Міцкевич та ін.

Зв’язки української інтелігенції з європейськими вченими непокоїли царську таємну поліцію. Про це, зокрема, свідчить запитання, поставлене П. Кулішеві під час допиту: “Кто вам дал адрес мятежника Мицкевича в Париже и для чего вы хотели с ним видеться?”.³⁶

Дійсно, представники української інтелігенції підтримували стосунки з чеськими, сербськими, словацькими, польсь-

кими та іншими вченими, листувалися з ними, читали їх твори. Київський письменник-археограф М. Рігельман у листах до чеського поета, вченого В. Ганки і словацького поета, мовознавця Л. Штура, переданих через П. Куліша, захоплювався роботою західноєвропейської інтелігенції у сферах освіти та морального виховання західних слов'ян.³⁷ Він висловив думку, що “поистине велика будет заслуга славянства, если оно внесет в жизнь чувство нашего общего братства и духовного равенства. В этом вы, славяне Запада, опередили нас, восточных, но не думайте, чтобы и мы оставались недвижими и нечувствительны, и над нами восстает заря славянского света и народной любви”.³⁸ М. Рігельман запросив західних вчених взяти участь у підготовці видання російсько-слов'янського журналу “Русский вестник”.

За словами шефа жандармів О.Ф. Орлова, в “Законі Божому” та інших програмних документах “братчики” текстами священого писання та прикладами з історії намагалися показати, що царська влада протилежна законам божим і природі людини, що люди всі рівні, що “от монархического правления исходят одни бедствия и страдания”.³⁹ У доповіді царю Миколі I він писав, що “Закон Божий” “заключає в себе 109 параграфов самого преступного содержания...”⁴⁰, що спосіб мислення кирило-мефодіївців “враждебный нашему правительству, что они Малороссию и все славянские племена ложно представляют себе в угнетенном и самом бедственном положении, выражают пламеннейшее желание избавить особенно Малороссию от этого положения...”⁴¹

Визнаючи небезпечність таємного товариства для існуючого самодержавного ладу, царський уряд за наказом Миколи I без суду суворо покарав його членів: М. Гулака на три роки ув'язнено у Шліссельбурзьку, а М. Костомарова — на рік у Петропавлівську фортецю, Т. Шевченка віддано в солдати і відправлено в Оренбурзький край, решту заслано у різні віддалені від столиці губернії Росії.

І все ж кирило-мефодіївці були переконані у своїй правоті, про що свідчать їх життєві позиції, не зважаючи на те, що і вони з часом зазнали певних змін. Хоча М. Костомаров після заслання більше схилився до непорушності ідей монархізму, проте відстоював точку зору на право українців, як і всіх слов'ян, на створення національної культури рідною мовою. П. Куліш до кінця життя вірив у ідею слов'янського федералізму і розбудовував українську літературну мову. Залишилися вірними

ідеалам товариства й інші братчики. Так, у березні 1850 р. у квартирі Г. Андрузького під час обшуку знайшли нові записи, які, за словами Оленецького губернатора, свідчили, що висланець “как упорный малоросс остался при тех же нелепых и преступных мыслях, которые обнаруживал... в 1847 г.”⁴², що “умственное направление Андрузского и его мечты и даже знания не изменились и не улучшились”.⁴³

Царський уряд боявся поширення прогресивних ідей членами товариства. О.Ф. Орлов писав, що “вред от них мог произойти медленный и тем более опасный...”, оскільки перебуваючи “при воспитании юношества, они имели случаи посеять в возрастающем поколении испорченность и готовить будущее неустройство”.⁴⁴ Навчальні заклади Київського і Харківського навчальних округів були підпорядковані генерал-губернаторам для встановлення ретельного поліцейського спостереження за викладачами, учителями, студентами й гімназистами. Микола I звелів генерал-ад'юнктам Бібікову і Кокошкіну наглядати у губерніях, чи не залишаються в обігу вірші Т. Шевченка, рукопис “Закон Божий” та інші підбурливі твори, “так же не питаются ли мысли о прежней вольнице, гетьманщине и о правах на отдельное существование, чтобы обращали внимание на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историей и литературой, и старались бы прекращать в этой области наук всякое злоупотребление...”⁴⁵. Було заборонено поширення опублікованих раніше творів Т. Шевченка, М. Костомарова і О. Куліша. В Україні був встановлений поліцейський нагляд, посилилися цензурні утиски у видавничій сфері.

Діяльність “братчиків” була багатогранною. Вони зробили гідний внесок у розвиток літератури, культури й науки в Україні. Програмні положення і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства знайшли відгук у прогресивній інтелігенції як за кордоном, так і в Росії. Про арешт кирило-мефодіївців писали газети Франції й Австрії. Позитивну оцінку діяльності Кирило-Мефодіївського товариства дали О.І. Герцен, М.В. Буташевич-Петрашевський, М.Г. Чернишевський, П. Грабовський, І. Франко та ін.

Про поширення серед української молодії інтелігенції ідеї визволення і єднання слов'янських народів схвально відгукнувся, зокрема, О.І. Герцен, який писав: “В Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза славян, где каждая народность сохраняла свои особенности при

всеобщей личной и общественной свободе; вместе с тем возникло убеждение, что только этим, и единственно этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно попорченный образ”.⁴⁶

Високо оцінив діяльність прогресивної української інтелігенції 1840-х років великий український історик Михайло Грушевський. Він писав, що тоді в Києві зібралися “найбільші люди тодішньої України — найвизначніші талантом і високими мислями про відродження свого народу”, що “провідні гадки” (провідні ідеї. — Авт.) Кирило-мефодіївського товариства залишили глибокий слід в діяльності “братчиків”, “пішли широко в громадянство”, стали “основою пізнішого українського руху”.⁴⁷

Отже, передова частина національної еліти України, об’єднана в Кирило-Мифодіївське товариство, намагалася осмислити і визначити місце і роль українського народу в світовому історичному контексті. На основі врахування уроків світового досвіду та застосування передових західноєвропейських ідей на українському ґрунті інтелегенція сформувала основні принципи українського національного відродження, визначила форми та методи досягнення поставленої мети. Її діяльність поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу змагань за національний розвиток України.

Ідеї та політичні плани Кирило-Мифодіївського товариства справляли вплив на формування громадських поглядів і настроїв у середовищі інтелігенції, на зростання національної самосвідомості українського та інших слов’янських народів. З висоти початку ХХІ ст. видно наївність віри кирило-мефодіївців у тісну слов’янську спільноту. Нині, засвоюючи гіркі уроки історії, слід бути розважливими стосовно нових союзів.

МІСЦЕ Т.Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКІЙ І СВІТОВІЙ КУЛЬТУРІ

З діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства тісно пов'язане ім'я Т. Шевченка, хоча він, як відзначав шеф жандармів О.Ф. Орлов, зовсім не брав участі у товаристві, а був у коротких зв'язках із його засновниками.¹ Проте у багатьох "братчиків" під час обшуків знайшли вірші Т. Шевченка, на думку того ж О.Ф. Орлова, "в высшей степени дерзкого и возмутительного содержания".²

Благотворний вплив Т. Шевченка на Кирило-Мефодіївське товариство відзначали представники української прогресивної інтелігенції другої половини ХІХ ст., які особисто спостерігали і відчували на собі національне гноблення українського народу, утиски його культури, заборону української мови. Зокрема, П. Грабовський писав, що твори Т. Шевченка, "набираючи дедалі більшого впливу на українську інтелігенцію, привели до організації в Києві т.зв. "Кирило-Мефодіївського братства".³ Видатний український письменник, вчений, громадський діяч І. Франко так оцінив роль Т. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві: "Шевченко вносить новий дух, нові погляди в ту громадку людей молодих, гарячих і перейнятих бажанням загального добра".⁴ Визначаючи місце і роль Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському товаристві, відомий громадсько-політичний діяч, учений і публіцист М. Драгоманов підкреслював, що "Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, київських слов'янофілів..., що він більше їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі."⁵

У доповіді О.Ф. Орлова цареві Т. Шевченко поряд з П. Кулішем віднесений до осіб, винних у злочинах, окремих від Кирило-Мефодіївського товариства. Т. Шевченка обвинувачено за його власні дії. У доповіді зроблений такий висновок. Наведемо його повністю: "Шевченко вместо того, чтоб вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице козачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ импера-

торского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу значительного малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. Слюбимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства.

Судя по этому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но, с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой — и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения с 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украино-славянскому обществу (так жандарми называли Кирило-Мефодіївське товариство. — Авт.) и действовал отдельно, увлекаясь собственной испорченностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников”.⁶

За написання, на думку офіційної влади, “возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений” художника Т. Шевченка було відправлено рядовим в Окремий оренбурзький корпус з правом вислуги під найсуворіший нагляд із забороною писати і малювати, щоб від нього ні під яким видом не могло виходити “возмутительных и пасквильных сочинений”.⁷

Місце Т. Шевченка в українському суспільстві та в українській культурі особливе. За радянських часів він був офіційним символом тодішньої України. Нині він є офіційним символом нової, незалежної України. Тоді він подавався в граніті, як постать гнівного, похмурого старого нащадка гайдамаків, який кличе до сокири. Сьогодні виробляється новий канонічний образ страдника, пророка, святого. Академік М. Жулинський підкреслює, що “цей образ теж однобічний і має тенденцію до застигання. Живий Шевченко завжди опирався, сказати б, закаміненню: він багато в чому несподіваний, контрастний, він — процес, а не результат”.⁸ В останні роки з’явилися циніки-вурдалаки, які з яничарською зловоротністю

силкуються дискредитувати генія. Тому пізнання постаті Шевченка, його творчої спадщини, місця в українській і світовій культурі — процес постійний і необхідний.

За радянських часів Т. Шевченко був більше фактором ідеологічним, ніж фактором духовним. Нині потрібно відмовитися від стереотипного сприйняття його “селянською” людиною у великій смушковій шапці й кожусі. Дуже важливо зосередити увагу на Шевченкові як на явищі духовному, оскільки Т. Шевченко — цілісна мистецька постать у двох іпостасях: поет і художник — у всій своїй драматичній суперечності. Його творчість відкрила новий, вищий етап у розвитку української культури, формуванні національної свідомості нашого народу.

Громадська Національна Комісія — громадсько-патріотична організація (1996 р.) — створила Український Пантеон Достойників Честі. Дослідивши життєвий шлях та діяльність найвідданіших українській національній справі синів і дочок нашого народу, вона заслужено надала номінацію першого Достойника Честі Тарасові Шевченку. Такої виняткової оцінки удостоївся тільки він один. Інші достойники не виділялися особливо. Про них друкувалися наукові статті згідно з датами народження. Газета “Освіта” опублікувала статтю письменника, доктора філологічних наук професора С. Пінчука про українського генія Т. Шевченка під назвою “Перший в Українському Пантеоні”.⁹

У середині XIX ст. Т. Шевченко вийшов на перший план як історичний та політичний діяч. Про себе він надто скромно сказав: “Історія мого життя є частиною історії мого народу”. С. Пінчук пише, що на його місці можна було б сказати: “Історія мого життя є історією воскресіння мого народу”¹⁰. З такою думкою можна погодитися, якщо згадати, що на той час царський уряд, проводячи жорстоку асиміляторську політику щодо України, вважав, що з Україною як історичним явищем уже покінчено, що вона є складовою частиною Росії. І деякі ровесники Т. Шевченка з дворянських романтиків це не заперечували. Проте Т. Шевченко був безкомпромісним у своїх поглядах на історію і культуру українського народу. Він був і залишається прапором на віки, еталоном політичної чистоти всепланетарного масштабу.

Маючи величезні задатки громадсько-політичного діяча, про що свідчить його вплив на кирило-мефодіївців, Т. Шевченко зумів реалізувати свій величезний духовний потенціал через мистецьку, передусім поетичну, творчість (про Шевченка-

художника мовилось раніше). І в цьому вчені вбачають найбільшу загадку його феномена — адже у світовій естетиці загальноприйнято вважати, що “чим політичніший художник, тим слабкіший він як митець. І навпаки, якщо він надасть перевагу своєму художньому, то неодмінно опустить громадсько-політичне”.¹¹

Т. Шевченко, будучи митцем, не втратив політичного. Його “Катерину” добре знали і зачували напам’ять сільські жінки. Він їх застерігав: “Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями, бо москалі — чужі люди, роблять лихо з вами. Москаль любить жартуючи, жартуючи кине; піде в свою Московщину, а дівчина гине...”¹². Тут чітко проглядається політичний підтекст.

На основі аналізу розвитку російської та української літератури кінця XVIII — першої половини XIX ст., здобутків своїх попередників Т. Шевченко наголошує на необхідності піднесення української культури на новий, вищий ступінь зрілості, на потребі сміливо окреслити її національно, виокремити її самобутність. Якби це не було зроблено, то за тих несприятливих умов українська культура, зокрема українська література, стала б лише провінційною складовою “загальноросійської” літератури (таке і пропагували деякі органи російської преси) або літературою “для хатнього вжитку” (до такої думки у свої пізні роки схилявся навіть М. Костомаров).

На відміну від своїх попередників, зокрема українських романтиків, які вважали, що Україна уже віджила своє, і намагалися лише максимально зафіксувати її духовні надбання, щоб врятувати їх від повного знищення й людського забуття, Т. Шевченко своєю жертвовною, всеохоплюючою любов’ю до України зумів залучити усі скарби народного духу, всю героїку народної історії до процесу національного відродження. Уже перша його книжка “Кобзар” (1840 р.) засвідчила воскресіння нації у драматичний період національної історії: бездержавності, заборони української мови, українського друкованого слова, занепаду національної еліти, яка заманювалася в імперські столиці, йшла на службу іншій культурі, науці, політиці. На думку академіка М. Жулинського, нація відчула, що у неї є духовна сила, яка сконденсована у Шевченкових текстах і з якою можна і варто йти у майбутнє.¹³

Шевченків “Кобзар” поклав початок новому етапу в історії українського письменства. І. Франко писав: “Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла,

мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українським письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову”.¹⁴

Шевченкову добу української літератури вчені окреслюють часовими рамками 1840 — 1860 років. Саме в цей період у центрі літературно-громадського руху постав Т. Шевченко з палким поетичним словом, з авторитетом борця-подвижника. В умовах української бездержавності правдивому Слову поет надавав особливого значення. Він писав: “...возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю слово...” І поезія для Т. Шевченка стала формою національного служіння, історичним покликанням, вогнистим Словом народної правди і народної волі до боротьби за свободу.

Творчість Т. Шевченка нерозривно пов’язана з народною творчістю, на чому наголошувало багато критиків і дослідників. Він виріс з українського фольклору, сміливо черпав з усної творчості ідеї, образи, сюжети, ритміку. Т. Шевченко не просто “використовував” елементи народної творчості, що було властиве його попередникам і сучасникам-романтикам, а вплітав їх у власні думи й слова. Поезія автора “Кобзаря” була надзвичайно близькою до народної пісні і водночас відмінною від неї. І. Франко відзначав, що вірші Т. Шевченка “були немов народні пісні, та, проте, щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне”.¹⁵

Виходець із кріпацької сім’ї, Т. Шевченко ніколи не розривав зв’язку з народом, до кінця життя залишався вірним йому. Він з гордістю писав: “...я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу”. У своїй творчості поет висвітлював почуття, думи і прагнення народу. Він був народним поетом у тому розумінні, що безмежно і віддано служив інтересам народу, а не як “простонародно-примітивний”. Він добре знав важке життя народу, і своє ставлення до народних страждань висловив у таких жагучих і пристрасних словах: “Світе тихий, краю милий, моя Україно. За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?” І кожне слово поета горіло полум’яною любов’ю до скривдженого народу, сподіванням на те, що він врешті зможе ожити, отямитися, згадати “свою славу і волю”.

Гнітюча дійсність спонукала Т. Шевченка звернутися до минулого України, до історичних тем. Своєю літературно-художньою творчістю поет повернув українському народу пам’ять його історії, адже жодні наукові дослідження (про це

можна впевнено говорити) не мали такого впливу, як його історичні поеми, драми, вірші, живописні картини тощо. У них автор “Кобзаря” говорив про буття народу, славу гетьманського правління, про минулу вольницю козацтва, оспівував народних месників, їх боротьбу проти феодально-кріпосницького і національного гніту, доводив етнічну і культурну самобутність українського народу, його невід’ємне право на вільний, суверенний державний розвиток.

У своїх творах поет із найтеплішими словами звертався до Дорошенка, Полуботка, Гордієнка, Мазепи, які не поступилися перед імперською політикою російського царату. Картаючи Скоропадського, Самойловича, Кирила Розумовського, називав їх “рабами, підніжками, гряззю Москви”. Неоднозначно оцінював він і Богдана Хмельницького: захоплючись його діяльністю як “геніального бунтівника”, засуджував як фатальну, на його думку, помилку Хмельницького — злуку з Московщиною.

Ідеї національно-визвольної боротьби, державної незалежності, заклик до рішучих дій проти насильства червоною ниткою пронизують більшість його творів. Він розвіював ілюзії кріпаків щодо “доброго царя”, гнівно викривав дії Петра I, Катерини II та свого сучасника Миколи I. До повалення самодержавно-кріпосницького ладу закликали такі його твори, як “Сон”, “Кавказ”, “І мертвим, і живим...” та ін. Їх знали представники прогресивної інтелігенції, кирило-мефодіївці і використовували у своїй діяльності. Всім українцям зі шкільної парти відомий знаменитий “Заповіт”, у якому поет закликав: “вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров’ю волю окропіте”.¹⁶

Т. Шевченко був революційним демократом. Як революціонер він ненавидів російських самодерців: “Бодай кати їх постинали отих царів, катів людських”. Як демократ він засуджував колоніальну політику царизму. Про становище народів у Російській імперії він писав так: “від молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить”. Він виступив викривачем і суддею “темного царства”, борцем за вільну людину, провісником нових і світлих “братолюбних” стосунків між людьми. І. Огієнко у монографії “Перші революційні вірші Тараса Шевченка” писав, що Росія як нація не мала такого природного огненного революціонера, яким був Тарас Шевченко.¹⁷

Плоть від плоті, кров від крові свого народу, Т. Шевченко безмежно любив його і належав йому усім своїм еством. Як палкий патріот України він страждав від того, що над нею

російський самодержавний “Орел Чорний сторожем літає”. Академік В. Смолій стверджує: “Немає і не буде більше в світі Поета, який би так самозречено рвав свою душу не лише тоді, коли сповідувався у любові до своєї Вітчизни, а й тоді, коли просто вимовляв ім’я її”.¹⁸

Наведемо лише одне зізнання автора “Кобзаря” в любові до України: “Мені здається, якби батьківщина моя була найбіднішою, найменшою на землі — і тоді вона мені здавалася б кращою від Швейцарії і всієї Італії. Ті, котрі бачили одного разу нашу країну, кажуть, що бажали б жити й померти на її прегарних полях. Що ж нам казати, її дітям? Належить любити і пишатися своєю прегарною матір’ю. Я, як член її великої родини, служу їй коли не на істотну користь, то принаймні, на славу імені України”¹⁹.

Варто підкреслити, що Шевченкова любов до України, її народу не була сліпою, ніколи не затьмарювалася неприязню до будь-якого народу. Т. Шевченко особисто спілкувався з дітьми різних національностей і релігій. Згадаймо його заклик: “Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”.²⁰

Шевченкові національні ідеї були далекими від будь-якої вузькості й самозасліпленості. Це відзначив академік І. Дзюба: “Велика його заслуга і в тому, що, доклавши стільки зусиль для пробудження національного усвідомлення українського народу та виховання національної гідності, він спрямував їх не в бік національної замкненості, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаємовізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства народів”.²¹

Тарас Шевченко — людина високої гуманності. Його творчість пройнята глибокою людяністю, добротою, милосердям, щирою, людською солідарністю навіть і тоді, коли змальовуються криваві картини покарання, зокрема, шляхти гайдамаками. “Болить серце, — писав поет, — як згадаєш: старих слов’ян діти впились кров’ю...”

Т. Шевченко виступав поборником миру і дружби між слов’янськими народами. Ще задовго до створення Кирило-Мефодіївського товариства у передмові до поеми “Тайдамаки” (1841 р.) він уперше висловив демократичну ідею єднання слов’янських народів: “Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованаю останеться навіки од моря і до моря — слов’янська земля”. У 1845 р. у посвяті П.Й. Шафарикові до поеми

“Єретик” він писав, що молитися Богу за те, “щоб усі слов’яни стали добрими братами і синами сонця правди...”.²²

До історії української думки Т. Шевченко увійшов як мислитель, що заклав основи проникливого, опертого на ясні демократичні концепції розуміння національного минулого свого народу, великих і сумних сторінок його життя. Поет був людиною широких духовних обріїв. Російський критик В. Краніхфельд в критично-біографічному нарисі “Тарас Шевченко — співак України” свого часу написав: “Цілко укріплений коріннями своїми до рідної почви народного настрою, духа і світогляду, Шевченко верхами своєї думки дотикає ся до тих ідеологічних висот, котрих в ті часи досягнула суспільно-політична творчість найкращих, найкультурніших людей Росії”.²³

Така висота його творчості змогла запліднити українську культуру передовими ідеями, які були підхоплені генерацією молодих українських інтелектуалів. Це були і загальнолюдська ідея, і національно-державницька ідея. Ними просякнута вся Шевченкова творчість. Проте ідея національно-державницька є панівною. Українську ідею, — твердить В. Смолій, — Т. Шевченко бачив як “активну, дієву волю до національної свободи, як самоусвідомлення і самоствердження народу — будівничого, як спільноту — пролеглу крізь віки — через “живих, і мертвих, і ненароджених”²⁴. Ця ідея знаходить напрочуд просту і водночас геніальну формулу — “В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля”.²⁵

Т. Шевченко був відданий національно-державницькій ідеї й робив усе можливе для утвердження української ідеї і спонукав до цього інших як словом, так і власним прикладом. І українська ідея ширилася та міцніла. Вона давала натхнення мужнім. Є. Маланюк слушно відзначив, що дух козацької доби, дух “козацької шаблі” символізував дух нескореної нації. Саме цей дух Нації вперше був підхоплений Шевченком і переданий через бездоріжжя і тьму ночі бездержавності і всупереч їй не лише поколінню “живих”, а й поколінню “ненароджених”.²⁶

Творчість Т. Шевченка уже в 1860-х роках позитивно вплинула на частину молодого інтелігенції, врятувала її від денационалізації, збудила до активних дій. На Правобережжі до лона українського національно-культурного середовища повернулися представники раніше сполонізованого дворянства. Серед них такі найвизначніші, як економіст і публіцист Т. Рильський, історик В. Антонович, мовознавець К. Михальчук, етнограф Б. Познанський, лікар Й. Юркевич та ін.

З поширенням у 1860-х роках творів Т. Шевченка в Галичині його поезія, за висловом І. Франка, “перевернула свідомість” багатьох молодих галичан, вразила їх душі “як щось зовсім нове і нечуване”, відкрила для них “новий світ”.²⁷

Духовна спадщина поета мала і має нині велику етноконсолідуючу силу, позитивно впливала і впливає на формування психології соборності української нації. Про це промовисто писав П. Грабовський у статті “Тарас Григорович Шевченко” (1900 р.): “Чем в 1845 году Шевченко был для Киева, тем еще в большей степени он стал в 60 гг. для Львова и всей Австрийской Руси; имя его стало лозунгом, под знаменем которого начало группироваться все пробудившееся и мыслившее... С произведениями Шевченко в первый раз проникли из России в Галичину лучшие веяния освободительной эпохи, в первый раз произошло на почве этих веяний истинно братское единение между Австрийской и Российской Русью, — то мощное духовное единение, которое спасло русинское общество в Австрии от окончательного слияния с польско-мадьярско-румынско-шляхетскими элементами...”²⁸. Можна упевнено стверджувати, що відбиток Шевченкового духу лежав і лежить на всіх ділах і діях, на всіх сторонах суспільного і культурного розвитку українського народу.

Великий поетичний доробок Т. Шевченка як за змістом, так і за формою свідчить про його геніальність. Вона проявилася у творах, що увійшли до “Кобзаря” (1840 р.), а також у таких ліричних шедеврах, як “Дівичії ночі”, “Маленькій Мар’яні”, “Зацвіла в долині”, “У нашім раї на землі”, у баладах “Лілея”, “Русалка”, поема “Наймичка” та ін. Надрукувавши у “Записках о Южной Руси” “Наймичку”, П. Куліш першим у пресі назвав Т. Шевченка генієм. “У його віршах мова наша зробила той великий крок, — писав П. Куліш, — який робиться тільки спільними зусиллями цілого народу протягом тривалого часу або чарами генія, що в своїй особі втілює вроджену художність рідного племені”.²⁹

На геніальність поета вказував і І. Франко. Характеризуючи літературні достоїнства однієї з найкращих поем — “Наймички”, на основі порівняння її з іншими творами Тараса Григоровича І. Франко робить висновок, що вона “належить до найбільших триумфів правдивої штуки і мусить уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка”.³⁰

Поетична творчість Шевченка, мова, якою вона виконувалася, зняла всі сумніви і вагання щодо можливості

української мови стати мовою великої нової літератури. Т. Шевченко так визначив самобутність і рівноправність російського і українського народів у сфері мови і літератури: "...на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і в нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди"³¹. Мовою своїх творів він завершив процес формування українського літературного мовлення на національній основі. Мова творів Т. Шевченка як художнє явище стала родоначальною мовою нової української літератури. Мова "Кобзаря", виступаючи прекрасним зразком, сприяла міжрегіональній мовній консолідації українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття.

У Т. Шевченка склалася певна система поглядів на мистецтво, що знайшла своє відображення у російських повістях, листах і "Щоденнику". Вона ґрунтувалася, по-перше, на ідеях народності мистецтва, активної участі останнього в боротьбі за соціальний і духовний прогрес, на сповідуванні глибокої життєвої правди. Правдивість творчості Т. Шевченка випливає з життя, вона постійно і настійно утверджувалася у подоланні й переборенні зла. Автор "Кобзаря" розумів, що говорити правду — замало. Правда повинна сама говорити. Вона має прориватися зі слів, думок і справ митця, точитися з усього, чим він володіє, як цілюще джерело, щоб повсякчасно нагадувати про мертвотність неправди. І це він робив. Поет говорив: "Серце болить, а розказувать треба";

по-друге, — на загостреному відчутті прекрасного, особливо в поєднанні прекрасного з етичним, високолюдним. Для поета християнська мораль і народна етика були ідеалом суспільного облаштування. Він акумулював, духовно переплавив, не допустив до забуття морально-етичний досвід нації. Т. Шевченко писав: "Я люблю или, лучше сказать, обожаю все прекрасное, как в самом человеке, начиная с его прекрасной наружности, так само, если не больше, и возвышенное, изящное произведение ума и рук человека";³²

по-третє, — на утвердженні такого значення "суб'єктивного" творчого духу митця, яке дозволяє істинно художньому творові не тільки "наслідувати природу" як первинне, а й бути, за словами Т. Шевченка, прекраснішим за саму природу. Складовими цього, за Шевченком, були "возвышенная душа художника, божественное творчество".³³

І творчість Шевченка стала втіленням цієї вимоги. Академік І. Дзюба, зокрема, бачить у поезії Т. Шевченка “безкрайність суб’єктивного”, тобто особистісного, що робило її не схожою на поезії інших письменників і неповторною. Він пише: “В поезії Шевченка відбулася вся глибина і самобутність його особистості. Те, що він пережив і передумав, вищою мірою виявляє сутність людини взагалі і водночас позначене печаттю могутньої і неповторної індивідуальності, засвідчуючи невичерпну багатоманітність людського духу. Поезія Шевченка глибоко психологічна і психологічна неповторно і специфічно: багато його віршів — це не просто розвиток якоїсь думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці, — це цілісний психологічний комплекс, закінчена психологічна картина, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, — а всю людину, все її життя (чудовий зразок такої психологічної “повісті” — вірш “А.О. Козачковському”). У Шевченка багато таких творів, де він живе не якимсь одним душевним актом, а весь цілком, сповна, всією своєю істотою, створюючи закінчений, всеоб’ємний, вичерпний людський образ, являючи цілий світ; здається, тут уже все сказано, більше вже поет нічого не зможе повідати людям. Та новий вірш — і новий світ, такий же закінчений і вичерпний”³⁴;

по-четверте, — на визнанні конечною передумовою поезії свободи, неканонічності і “непередбаченості” художнього самовияву. Він як митець бачив життя не в застиглих формах, а у постійному русі, розвитку. Поему “Гайдамаки” він починає рядками: “Все йде, все минає — і краю немає. Куди ж воно ділось? відкіля взялось?”³⁵. Т. Шевченко — нестатичний і неоднозначний. Він, як твердить І. Дзюба, — нескінченне і безперервне сплетіння самозаперечень і самостверджень. Проте його заперечення ніколи не було простою відміною від колишнього, а ствердження — простою заміною його новим. Це був складний процес поглиблення, збагачення, перетворення перехідних понять та їхнього активного входження в наступні, перевірка колишніх уявлень та ідеалів новими, вигрунтованими на більшому знанні, їхнє боріння та взаємозапліднення — тяжка, органічна і незупинна робота вивіщення духу.³⁶

Для прикладу візьмемо осягнення драматичної історії України, її героїчного і сумного минулого, яке завжди було одним із джерел натхнення Шевченка. В різні часи минуле

України висвітлювалось поетом по-різному. Спочатку його вабили уславлені в легендах козацькі ватажки та гетьмани, а потім у декому з них він справедливо побачив “рабів, підвіжків, грязь Москви, варшавське сміття”, підмагачів в уярмленні Вітчизни. І Шевченко робить головним героєм української історії уже не гетьманів, а самий український народ, який не раз повставав за правду та волю і ще мав повстати проти експлуататорів і колонізаторів. Якщо спочатку в Шевченка переважали жалі за минулим і скорбота за втратами, то з часом, переоцінивши минуле, він бере з нього уроки, співвідносить із сучасним і майбутнім.

Шевченкове розуміння естетики, ці неписані заповіді в уроках генія запліднювали і живили творчий і пошуковий дух письменників і митців наступних поколінь. Вони тією чи іншою мірою, в тому чи іншому контексті відбилися в їх творах. На Шевченковій спадщині, його естетичних ідеях виховувалося не одне покоління українських митців. Вони є живодайним джерелом натхнення та творчою школою і для багатьох сучасних митців.

Велетенське значення творчості Т. Шевченка полягає і в тому, що вона відбивала національний менталітет українців, впливала на їх національну ментальність. Образами-ідеями Т. Шевченка психологічно насажене українське національне буття і, зокрема, такі його реалії, як “Україна”, “Дніпро”, “мати”, “сім’я”, і такі моральні опозиції, що визначають ціннісні орієнтації народів, як добро і зло, любов і ненависть, правда і кривда тощо.

Шевченкова наука любові до України у поєднанні з повагою до інших народів увійшла в свідомість наступних поколінь. Прославляючи власний народ, поет спрямовував його до взаємопізнання та взаємоповаги, рівноправного спілкування, дружби та братерства з іншими народами. Братолюбіє, благодентство людей, їх порозуміння і помирнення — це головна ідея творчості Шевченка. У “Молитві” поет просить Бога “всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли”.³⁷ І нині для України немає більш важливої мети, як об’єднати і сконсолідувати націю, дати їй духовну енергію на майбутнє. І тут звернення до творчості Шевченка, до його милосердного вміння пробачити іншого, усвідомити свій гріх, спокутувати його тільки добротою і добротворенням мають неабияке значення.

З-поміж усіх сторін творчості Т. Шевченка досі залишається найсуперечливішим і найскладнішим для розуміння і дискусійним в науковій літературі таке важливе

питання, як ставлення Шевченка до релігії, до проблем Бога і Зла в світі, до християнства. За дослідження цього питання не береться й Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (готуючи шевченківську енциклопедію), мотивуючи це тим, що Шевченко — передусім митець і письменник. У зв'язку з цим академік М.Г. Жулинський висловив такі міркування: "...релігійні погляди Шевченка — то є процес, постійне думання, постійне переживання, постійний рівноправний діалог з Богом. Він з Богом говорить один на один. І він має на це моральне право, бо виступає від імені нації. Але на такий діалог може йти людина, якій Бог і дарував право вести з ним таку розмову. Ніхто не може бути тут посередником".³⁸

Серед вчених не раз вибухали дискусії з проблеми "Шевченко і релігія". З цього питання ще М. Драгоманов вів суперечки з деякими галицькими літературознавцями і публіцистами.³⁹ У ХХ ст. тривалі змагання велися між представниками різних ідеологічних таборів. За радянських часів були й такі шевченкознавці, які на основі старанно підібраних цитат твердили не лише про атеїзм поета, а й приписували йому відкрите богохульство. Хоча у поезії Шевченка можна знайти мотиви, де він палко заперечує саму ідею Бога. У поемі "Сон", яку він називає "комедією", читаємо: "...бо немає Господа на небі! А ви в ярмі падаєте та якогось раю на тім світі благаєте? Немає! немає!".⁴⁰

Інші дослідники відрізняли Шевченкове "євангелічне християнство" від ортодоксального московського православ'я, яке за давньою візантійською традицією віддано служило державі та цареві, занедбавши духовні запити простої людини.

Питанню релігійності Т. Шевченка присвятили окремі розділи, параграфи, статті та навіть книги і вчені української еміграції. Зокрема, І. Огієнко це питання розглядав у спеціальній монографії «Релігійність Тараса Шевченка». Він конкретними фактами із творчої спадщини поета обґрунтував положення, що Т. Шевченко був віруючим християнином — православним.⁴¹

В умовах незалежності України вийшли праці, в яких з неідеологізованих позицій розглядається тема "Шевченко і релігія". М. Попович твердить: "Шевченко, безумовно, був людиною релігійною, що можна підтвердити багатьма рядками з його листів, щоденника, творів. < ... > Жодного сумніву не залишають численні посилання його на біблійні тексти —

Шевченко був і залишився християнином”.⁴² Водночас вчений наводить ряд текстів із творів поета з протилежними ідеями, показує ставлення Т. Шевченка до Бога як до рівні.

Автори навчального посібника “Культура українського народу” твердять, що Шевченко не був атеїстом, що він був християнином, віруючою людиною. Проте вказують, що його ставлення до релігії, а отже, і його релігійність були вельми своєрідними. Офіційну церкву, її служників та ідеологів, її обрядовість він здебільшого різко таврував за освячення несправедливого суспільного ладу. Водночас ідея Бога, Бога християнського, євангельського жила в його свідомості — жила передусім як зміст вищої справедливості. У християнстві поет глибоко сприймав його первинно-етичний — гуманний, братолюбний, подвижницький поклик, цінуючи в ньому також психологічні можливості духовного катарсису” (очищення).⁴³

Прочитуючи твори Т. Шевченка, його листи, щоденник, щоразу переконуємося, що він був релігійною людиною. Проте тема “Шевченко і релігія” потребує сьогодні глибокого вивчення.

Творчість Шевченка за широтою охоплення життя народу і загальнонаціональною значущістю була художнім феноменом. П. Куліш, відзначаючи світове значення спадщини Шевченка, називав його ім'я поруч із іменами Шекспіра, Шіллера, Міцкевича, Пушкіна і Гоголя.⁴⁴

Говорячи про значущість творчості Т. Шевченка, варто підкреслити, що вона була орієнтована не на часткові чи місцеві, а на цілісні й широкі завдання й проблеми загальнонародного і вселюдського звучання. Тому Шевченко належить не лише Україні, а всьому людству, хоч кожне слово його — про Україну.

Світова велич Т. Шевченка визначається його місцем у світовому літературному процесі, внеском в загальнолюдську скарбницю культури. Його не можна було заборонити (хоча офіційна влада забороняла його твори). Він став відомим за межами Росії уже в 1840-х роках, передусім в Австрії, до складу якої входила Галиччина. Сюди, до Галичини потрапили його твори і поширилася інформація про арешт членів Кирило-Мефодіївського товариства. У 1859 р. в Лейпцігу російські емігранти видали збірку «Новые стихотворения Пушкина и Шевченка», у якій позацензурні вірші Шевченка розмістили межі вірші Пушкіна, щоб його революційні твори не відразу кидались у вічі. Вихід у світ цієї збірки, за І. Огієнком, було

визначною подією в історії української безцензурної преси.⁴⁵ Ця книжечка поширилась в Галичині та Буковині й мала великий вплив на молодь.

З кінця 1850-х років український поет став відомим у західнослов'янських і південнослов'янських землях, а згодом — у неслов'янських країнах. У 1850 — 1860-х роках Шевченка широко популяризує польська, болгарська і чеська преса. А в 1870 — 1880-х роках перші переклади і відгуки про його творчість друкуються німецькою, італійською, французькою, англійською, угорською і румунською мовами. У 1895 р. в Лейпцігу книжкою виходять його “Кавказ”, “Заповіт”, “Розрита могила”, “Холодний Яр” та ін. За кордоном поширюються також інші безцензурні твори.⁴⁶

У прогресивної інтелігенції Росії Т. Шевченко здобув визнання ще за життя. З висоти своїх могутніх талантів з близької відстані сучасників великі сини російського народу в особі трьох Микол — Чернишевського, Добролюбова і Некрасова — високо оцінили його творчість і заслуги перед народом. М. Добролюбов писав, що Шевченко — “поет цілком народний, такий якого ми не можемо вказати у себе”, що, все коло його дум і співчуття перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя”⁴⁷. М. Чернишевський вважав Шевченка непохитним авторитетом. Відзначаючи його історичну роль у розвитку української літератури, він писав: “Имея теперь такого поэта, как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности”.⁴⁸

Таке високе визнання творчості Т. Шевченка російськими революціонерами-демократами, які тоді в літературі мали велику силу, відзначав І. Огієнко. Він писав, що вони відразу глибоко й правильно оцінили революційний Шевченків дух, визнали його за великого поета, а тим самим визнали й право української нації на окрему літературу⁴⁹.

Творчістю Т. Шевченка зацікавилися і європейські літератори та вчені. З'явилися критичні й науково-інформаційні праці про Шевченка і його поезію спочатку серед авторів слов'янського світу, а пізніше і західно-європейських. Його творчості присвячують свої перші монографії, статті та розвідки польські та чеські автори. У 1870 — 1880-х роках про Шевченка і його поезію з'явилась низка статей і нарисів в Австрії, Німеччині, в Англії та англомовних країнах, в Румунії. Автори розкривали життєвий шлях Т. Шевченка і характеризували його

творчість. Окремі з них, такі як К.Е. Француз, відносили автора “Кобзаря” до геніїв світової літератури.⁵⁰

Виходу Т. Шевченка на європейську арену в другій половині XIX ст. сприяли також українські вчені, письменники й громадські діячі. Слід, передусім, назвати І. Франка, М. Драгоманова і С. Подолинського. Так, М. Драгоманов підготував для учасників міжнародного конгресу письменників (Париж, 1878 р.) французькою мовою доповідь про українську літературу, де подав вільну, неофіційну думку передової громадськості України про творчість Шевченка. І. Франко написав статтю “Тарас Шевченко”, яка була надрукована, крім української, також польською, німецькою та англійською мовами.

На початку XX ст. Західна Європа та Америка мали можливість ширше ознайомитися з творчістю автора “Кобзаря”. Цьому сприяли його ювілеї 1911 і 1914 рр., під час відзначення яких зріс потік інформації про Шевченка. З’являються ґрунтовні праці про творчість поета Л. Леже та А. Енсена, західноєвропейськими мовами виходять перші високохудожні переклади його творів, зокрема німецькою (збірка Ю. Віргінії, 1911 р.) і англійською (збірка Е.Л. Войніч, 1911 р.), активно пропагує його поезію журнал “Rutenische Revue” (Відень), а в 1906 — 1916 рр. — “Ukrainische Rundschau”.

У 20 — 50-ті роки XX ст. географічний діапазон обізнаності з Шевченковою спадщиною розширюється. Зростає кількість публікацій про поета та перекладів його творів у Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Німеччині, Англії, Франції, Італії, США, Канаді. Виявився інтерес до творчості Шевченка в країнах Азії (зокрема, Японії, Китаї, Кореї) та Латинської Америки.

У 60 — 80-х роках XX ст. поглибилося сприйняття творчості Шевченка в країнах Європи, Америки, Азії, Африки й Австралії. Найактивніше вона освоюється у європейських країнах тодішньої так званої соціалістичної співдружності: у ПНР, ЧССР, НДР, БНР, СРР та інших країнах з’явилися нові збірки перекладів творів Шевченка. Вийшла велика збірка його поезії китайською мовою.

Шевченкові матеріали з’явилися в періодичних виданнях Аргентини, Бразилії, Мексики, Куби та ін.⁵¹

Значення Шевченка — основоположника нової української літератури, нової української культури в цілому — переросло межі літератури і культури. Його твори, що вийшли друком після смерті поета як у вітчизняних, так і закордонних

виданнях, спонукали національно-визвольну боротьбу в Російській імперії та в інших країнах. Із них черпали національно-визвольні ідеї учасники польського повстання (1863 р.), переспівували його твори болгарські революціонери — борці проти турецького іга, використовували їх у боротьбі проти царату російські революційні демократи.

Зокрема, в Польщі в період підготовки і проведення повстання 1863 р. польська молодь з “Кобзарем” у руках агітувала селян за національне визволення, твори Шевченка перекладали на польську мову, про українського поета з’явилася перша серйозна монографія. Національно-визвольні мотиви творів Шевченка були почуті у Болгарії напередодні визволення з-під турецького ярма. Видатні болгарські письменники перекладали його твори болгарською мовою і популяризували серед населення. Відбувалося творче засвоєння Шевченка.

Оцінюючи творчість Т. Шевченка для української і світової культури, використаємо висновок, зроблений І. Франком у “Присвяті”: “Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури”.⁵²

Про визнання провідного місця Т. Шевченка в українській культурі, високу оцінку його заслуг перед Україною свідчить те, що його іменем названа Національна премія України в галузі культури, літератури і мистецтва — найвища творча відзнака незалежної України. Шевченківська премія увічнює найвидатніші твори літератури та мистецтва. Освячена іменем великого Кобзара, ця державна нагорода має незаперечний авторитет в Україні й усьому світі.

За 40 років існування державної премії імені Тараса Шевченка (з 1961 по 2001 роки) лауреатами цієї високої і престижної нагороди стали 525 персоналій та колективів. Першими лауреатами Шевченківської премії були Олесь Гончар, Павло Тичина і Платон Майборода.⁵³

Щороку конкурсним відбором, всебічним обговоренням і таємним голосуванням у Комітеті з Національної премії України імені Тараса Шевченка визначаються твори, гідні високої нагороди. І щороку указом Президента України присуджуються національні премії тим, хто здолав усі сходинки до творчої вершини. А 9 березня, в день народження Тараса Шевченка через пресу та інші засоби масової інформації повідомляються імена

нових Шевченківських лауреатів. Цим самим не лише підсумовуються культурні здобутки року, а й віддається світла данина пам'яті геніальному поетові й художникові.

Про значущість творчості Т. Шевченка, її неослабний вплив на духовне життя нашої нації свідчить написання за його віршами і поемами вокальних, симфонічних й оперних творів, інсценізації та екранізації багатьох його творів.

Визнанням великих заслуг Т. Шевченка перед Україною є унікальне явище в світовій культурі — щорічне відзначення роковин народження і смерті поета (9—10 березня).

Творча спадщина поета спонукала і спонукає до побожного вшанування його пам'яті як прилюдно, так і вдома. Відзначимо, що саме таке ставлення до пам'яті Великого Кобзаря посилює увагу до національно-громадських проблем, що постали в умовах незалежної України.

І нині творчість Т. Шевченка має неоціненне значення. У ній український народ черпає силу і правду, надію і натхнення. І сьогодні актуально звучать безсмертні Шевченкові слова:

Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В ostatню тяжку минуту
За неї Господа моліть.⁵⁴

Тарас Шевченко — всесвітньо відомий поет. Його твори перекладені більш ніж 130 іноземними мовами.⁵⁵ Він посідає друге місце у світі за кількістю поставлених йому пам'ятників — в Петербурзі й Москві, у Вашингтоні та Нью-Йорку, у Парижі та Буенос-Айресі, у Тулузі та Палермо, у Братиславі та Варшаві, у Прудентополі та Апгабді — власне на всіх материках.

Велетенський внесок Т. Шевченка у пробудження і формування національної свідомості українського народу, у розвиток української та світової культури. Він є не тільки великим українським поетом, а й видатним слов'янським і світовим поетом.

Т.Г. Шевченко — явище велике і вічно живе.

ВПЛИВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА КУЛЬТУРНИЙ ПОСТУП У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Національно-культурне відродження в західноукраїнських землях в першій половині XIX ст. відбувалося в умовах посилення національного гніту з боку польського панства і австрійської адміністрації в Східній Галичині, румунізації — на Буковині та мадяризації — на Закарпатті. Проте, незважаючи на економічний визиск та експлуатацію селян, посилення колонізації галицької української інтелігенції, в народі ще жили спогади про славетні походи Б. Хмельницького, пісні про нього та ватажків повстань — С. Наливайка, М. Залізняка та І. Гонта. Водночас українці зберігали в побуті, звичаях, обрядах і піснях традиції духовної культури народу.

Відзначимо, що на західноукраїнських землях у цей час прошарок освіченої молоді був дуже незначним. І все ж окремі її представники цікавилися народним життям, мовою, звичаями та фольклором українського народу. Під впливом ідей романтизму вони вивчали народну творчість, записували її, виявляли живий інтерес до української літератури. Через відсутність національної інтелігенції ініціаторами таких дій виступили деякі представники греко-католицького духовенства. М. Грушевський підкреслював, що греко-католицька церква “стала для Західної України такою же національною церквою, якою перед тим була церква православна”.¹

Серед передових представників українського католицького духовенства передусім варто відзначити галицького митрополита (з 1816 р.), а згодом і першого кардинала-українця Михайла Левицького (1774 — 1858 рр.). Дбаючи про матеріальне забезпечення церкви, він водночас переймався організацією українського шкільництва. Завдяки його домаганням у Львівському університеті деякі навчальні дисципліни, зокрема догматика, катехитика, пастирське богослов'я, до 1809 р. викладалися українською мовою. Він видав катехізис, буквар для народних шкіл і катехитичні науки для дітей.

Будучи ще перемиським єпископом, М. Левицький разом з каноніком Іваном Могильницьким (1777 — 1831 рр.) заснував у 1816 р. у Перемишлі перше в Галичині культурно-освітнє “Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі

християнської релігії". Воно проголошувало, що з "першими обов'язками товариства для поширення християнської просвіти тісно в'яжуться старання про вдосконалення української мови". У статуті товариства зазначалося, що книжки "мають бути написані... народною мовою, уживаною по селах", щоб неосвічене громадянство могло їх використовувати. Діяльність товариства високо оцінив І. Франко, назвавши його "зірнищем відродження в Галичині".²

Оскільки українська інтелігенція виховувалася на німецькій, польській і церковно-слов'янській мовах, проблема української мови стояла дуже гостро. Рівночасно існувала сильна тенденція полонізації української народної мови, навіть до спроб деяких польських вчених поширювати думку, нібито вона є "хлопським" діалектом польської.³

У цих умовах І. Могильницький зробив спробу захистити українську мову. Він видав для народу в 1816 р. книжечку "Наука християнська", 1817-го — "Буквар словено-руського языка". У "Розправі про руську мову" обґрунтував положення, що "руська мова є окрема галузь слов'янської мови". 1822 р. він першим написав "Граматику языка словено-руського". 1829-го в науковій розвідці "Відомість о руском язичі" доводив самостійність української мови, яка стоїть поряд з російською та польською мовами. Ця праця двічі перевидавалась (1837, 1848 рр.) окремою брошурою.⁴

Період розвитку української культури 1816 — 1830 рр. І. Франко визначив як світанок національного відродження українців у Галичині, що, на його думку, був "довгим і холодним". За цей час вийшло лише 36 книжок, брошур та невеликих листівок, друкованих кирилицею, мовою церковною, далекою від народної. Характеризуючи, зокрема, стан української літератури в Галичині, він писав: "Весь могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався в той час і пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них жодної живої іскри. Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції, штовхаючи її до польської мови; полонізація нижчого духовництва, що почалася ще в XVIII ст., відбувається ще дужче".⁵

Масовому утвердженню української мови у Східній Галичині сприяла дискусія з приводу вживання живої, а не штучної української мови, що розгорнулася в 1830-х роках. Початок їй поклало друкування польськими вченими польським алфавітом (латиною) українських народних пісень. Вони

пропонували в українським письмі перейти на польський алфавіт. Так, у 1833 р. польський літератор та етнограф В. Залеський видав збірку “Пісні польські і руські” польським алфавітом (латиною), мотивуючи це тим, що мова галицьких “русинів” є діалектом польської мови. 1834 р. ксьондз Йосип Лозинський оприлюднив свої думки щодо застосування польського алфавіту до русинського (українського) письма. А 1835-го він видав збірку пісень “Ruskoje Wesile” (“Руськое вісіле”). У ній було подано українські пісні (зроблено добру справу), але польським алфавітом. Деякі польські вчені пропонували українцям Галичини не “мудрувати лукаво”, а творити єдину польську літературу.

Проти застосування польського алфавіту щодо українського письма гостро виступив **Маркіян Шашкевич (1811 — 1843 рр.)** у брошурі “Азбука і абецадло” та у критичній рецензії на брошуру Й. Лозинського “Руськое вісіле”, видану не зрозумілою для простих людей мовою⁶. Так розгорнулася в Галичині “азбучна війна”, що велася аж до початку ХХ ст.

У відстоюванні української мови, розвитку української літератури і взагалі української культури в Галичині на власній основі, яка відображала життя, спосіб мислення і душу українського народу, велика заслуга належить літературному гуртку “Руська трійця”. Один із її засновників — **Яків Головацький (1814 — 1888 рр.)** — писав: “Коли б галичани у 30-х роках прийняли були польське “абецадло”, пропала би руська індивідуальна народність, пропав би руський (читай — український. — Авт.) дух ...”.⁷

“Руська трійця” (за термінологією населення тодішньої Галичини — “українська”) була створена в 1833 р. прогресивно налаштованими студентами Львівської духовної семінарії М. Шашкевичем, І. Вагилевичем (1811 — 1866 рр.) та Я. Головацьким. До гуртка входили ще й інші члени, але головну роль в ньому відігравали згадані. Як пише дослідник О. Петраш, один з них — енергійний, наполегливий, сміливий, готовий до самопожертви, подвигу ... Це — Маркіян Шашкевич. Другий — людина палкої вдачі, з широким польотом фантазії. Прагнув рішучих дій. Це — Іван Вагилевич. Третій — ініціативний, діловий, працьовитий. Водночас — поміркований і обачний... Це — Яків Головацький.⁸

Ці молоді і талановиті патріоти “своєю діяльністю започатковують справжнє національно-культурне відродження

Галичини”⁹. Центр національного відродження галицьких українців переміщується з Перемишля у Львів. Гурток проіснував до початку 1840-х років і припинив свою діяльність 1843 р. зі смертю М. Шашкевича — його натхненника і фундатора.

Діяльність гуртка носила патріотичний характер і була спрямована на розв’язання важливих національно-суспільних та культурних завдань. Створюючи гурток, М. Шашкевич ставив перед ним завдання піднімати народний дух і освічувати народ. Він заявляв: “Нам, молодим русинам, треба об’єднатися в гурток, вправлятися в слов’янській і руській мовах, вводити в руських колах розмовну руську мову, піднімати дух народний, просвіщати народ і, протистоячи полонізму, воскресити руську писемність в Галичині”¹⁰. Девізами діяльності гуртка були: “нарід руський — одне з головних поколінь слов’янських”, русини Галичини — частка “великого українського народу, який має свою історію, мову і культуру”.¹¹ Гуртківці поставили за мету поширення національної свідомості серед українців, впровадження української мови і культури в усі сфери громадського життя.

Зазначимо, що на їх діяльність мали позитивний вплив твори як діячів українського відродження зі Східної України, зокрема, згадуваних М. Максимовича, М.І. Цертелєва, І.І. Срезневського, так і твори польських, чеських і сербських письменників та вчених, які “відкрили великий світ Слов’янщини”. “Трійчани” цікавилися народною творчістю. Вони “пішли в народ”, записували перекази та пісні, вирази і слова, що вживалися простолюдом. Найактивнішим у цьому був Я. Головацький, який здійснив мандрівку містами і селами Галичини, Буковини, а пізніше і Закарпаття, де збирав український мовознавчий матеріал і робив записи власних спостережень щодо народного побуту. І. Вагилевич виїжджав у гірські райони Галичини і під час фольклорних експедицій, закликав селян виступити проти національного й соціального гніту, за що його заарештували та заборонили надалі там з’являтися.

Проте “Руська трійця” в основному займалася культурно-просвітницькою діяльністю, яку влада вважала ворожою. Зокрема, начальник львівської поліції своє обурення висловив так: “Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність”.¹²

І все ж захоплені народною творчістю та героїчним минулим українців і перебуваючи під впливом творів передових слов’янських діячів “трійчани” складають 1833-го першу

рукописну збірку поезії “Син Русі”, де М. Шашкевич, звертаючись до своїх товаришів, у вступному вірші писав:

“Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мряки тьмаві,
Зависть най нас не спиняє, —
Разом к світу, други жваві”.¹³

У 1835 р. “Руська трійця” робить спробу видати фольклорно-літературну збірку “Зоря, писемце, присвячене руському языку”, яка відкривалася портретом Б. Хмельницького і нарисом про нього. У ній вміщувалися народні пісні, твори гуртківців, матеріали, в яких засуджувалося іноземне гноблення і прославлялася героїчна боротьба українців за своє визволення. Проте цензура заборонила її публікацію, а упорядників збірки поліція взяла під пильний нагляд.

Попри всі залякування наполегливість і цілеспрямованість “Руської трійці” виявилася в тому, що 1837 р. за допомогою діячів сербського відродження було видано літературний альманах “Русалка Дністрова” (Будапешт). Вступне слово М. Шашкевича до альманаху було своєрідним маніфестом культурного і літературного відродження західноукраїнських земель. У “Русалці Дністровій” були видруковані народні думи і пісні, твори М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, поетичні, публіцистичні та науково-історичні твори, казки¹⁴. На її сторінках вперше пролунала не церковно-слов’янська суміш, а народна мова. Це викликало захоплення і підтримку серед місцевої прогресивної інтелігенції та несприйняття консервативно-реакційних урядових кіл, а також частини вищого галицького духовенства греко-католицької церкви. Їм не хотілося визнавати повноправність “мужицької” мови, мови “пастухів”.

“Русалка Дністрова” цісарським урядом була заборонена. Лише 250 із 1000 примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям і зберегти для себе, а решта була конфіскована. Її засновники зазнали переслідувань і найбільше — М. Шашкевич, якого обвинувачували в тому, що він як “агент” Росії нібито хоче “відлучити від Австрії русинів”.¹⁵

Підкреслимо, що “Русалка Дністрова” кинула сміливий виклик національному гнобленню, консерватизмові, захищала національну гідність українців і проголошувала ідею єдності західноукраїнських земель з усією Україною. На допиті М. Шаш-

кевич, обстоюючи права українців, досить чітко висловив свою позицію: “Я випробував свої сили руською мовою, бо це моя рідна мова, яка значно відрізняється від церковної і великоросійської (московської), і хотів закласти наріжний камінь для її подальшого розвитку і тим зарадити нестачі руської літератури”.¹⁶

Для “Руської трійці” мовне питання мало загальнокультурне і політичне значення. Адже йшлося про утвердження в правах народної мови як однієї з головних ознак етносу, основи його самобутності, важливого чинника розвитку його національної самосвідомості та культури. І. Вагилевич у листі (1836 р.) до визначного діяча чеського та словацького відродження П.Й. Шафарика висловив упевненість, що “поправедной істині, наш язык, довго сказаний на забуття і зневагу, воскресне необтинаний і некалений в ряді своїх братніх наріч, як в старині, буде гомоніти велично в цілій своїй прежній буйності і дольності і дебелий розмаїтості”.¹⁷

Утверджуючи традиції своїх попередників, “трійчани” на ґрунті народної мови продовжили працю щодо граматичної нормалізації української мови. Зокрема, такі їх праці, як “Gramatyka języka maloruskiego w Galicji” І. Вагилевича (1845 р.) та “Грамматика руского языка” Я. Головацького (1849 р.) мали позитивне значення не тільки для західноукраїнських земель, а й для всієї України. Вони стали значним досягненням тогочасної української науки.¹⁸

“Руська трійця” залишила яскравий слід в історії української культури, національного руху. І. Франко в “Критичних письмах о галицькій інтелігенції” зазначав, що хоч зміст її незначний, думки висказані в ній неясні, проте вона була свого часу “явищем наскрізь революційним”. Вона “поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, обговорювала їх зовсім не так, як би сього жадали церковники, ба навіть у письмі і правописі відбігла від старої традиції, — значить, рішучо встала проти літературно-церковного авторитету. “Се вже було діло сміле, та й деабияк сміле на свій час.”¹⁹

Відзначаючи роль “Русалки Дністрової” у піднесенні ідеї етнічної єдності українців по обидві сторони австро-російського кордону, єдності українських земель, протесту проти соціального і національного гніту, І. Франко писав, що вона, вказуючи “виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався із видавництвом збірників

народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського, підносять... протест против розполовинення одного народу між дві держави", протест проти існуючого політичного режиму. І. Франко в риторичній формі запитує: "Бо чи ж се не протест — вести в літературу бесіди і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком? Чи ж се не протест проти суспільного гніту — вказати, бодай в маленьких картинах ("Олена" Шашкевича) його життя, розказувати про його бувальщину та характер ("Передговор к народним руським пісням Вагилевича")? Аж надто виразно пробивається той протест в тім, що автори любуються іменно в описанні людей, вигнаних із суспільності, опришків та розбійників, котрі цілим своїм життям закладають протест проти існуючого ладу".²⁰

Оцінка творчості М. Шашкевича (прожив він важке і коротке 32-річне життя) неоднозначна: одні дослідники відзначали її позитивні сторони, інші — відмовляли йому у видатних поетичних здібностях. Найбільш правдиву, на нашу думку, характеристику творчості М. Шашкевича дав І. Франко. Він стверджував, що М. Шашкевич був новатором в галицько-руській літературі, став засновником справді нової, справді народної літературної школи, для його правдивої поезії характерні такі ознаки, як щирість чуття і простота вислову. Новою в нього була не тільки мова — "гарна і чисто народна", "новим був дух Шашкевичевої поезії — свіжий і оригінальний". І. Франко підтверджує думку інших дослідників, що у Шашкевичевих віршах у Галичині "перший раз повіяло духом поезії ХІХ віку; давня "мова богів" як колись називано поезію, тут сталася кристалізованою, очищеною мовою людського серця, зверненою безпосередньо до сердець усіх інших людей".²¹

"Руська трійця" залишила невелику, але оригінальну спадщину. За словами академіка О. Білецького "Русалка Дністрова" була першим провіщенням "народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність"²². Проте її діяльність мала не лише регіональне галицьке чи західноукраїнське значення, а всеукраїнське. Саме так бачили мету і сутність діяльності "Руської трійці" її учасники. І. Вагилевич у листі до М. Максимовича стверджував існування єдиного українського народу: "Оце ж ми всі — із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету — з братією нашою задніпровою

складаємо одне существо, де взаїмна перейма лиш очутивши душевну замітність, грає повною жизнью". І далі він говорив про потребу "пізнати народ южноруський" (український), вивчати його історію і мову з усіма "наріччями і піднаріччями".²³

"Трійчани" були першопрохідниками у народознавчому розвідуванні й вивченні західноукраїнських земель — тієї частини Слов'янщини, яку П.Й. Шафарик назвав "невідомою землею". Діячі "Руської трійці" підняли справу вивчення народної культури на якісно новий рівень, дали сильний імпульс для розгортання цієї роботи. Їх справу продовжили представники прогресивної інтелігенції наступних поколінь. М. Шашкевич закликав не цуратися свого рідного і присоромлював тих, хто це допускав:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова ей немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?²⁴

"Руська трійця" залишила для нас цікавий народознавчий доробок не лише з історичного погляду. Її матеріали і запас ідей в багатьох моментах співзвучні питанням та потребам сьогодення. Зокрема, наведені рядки з вірша М. Шашкевича дуже актуально звучать і нині, коли Україна стала незалежною державою, а українська мова згідно зі ст. 10 Конституції України — є державною мовою. Проте державність української мови утверджується повільно, частина українців нехтує нею, інша — не виявляє активності в її застосуванні у всіх сферах суспільного життя.

Незважаючи на переслідування галицьких патріотів, процес національно-культурного відродження на західно-українських землях в 1840-х роках не припинявся. Представники прогресивної української інтелігенції Галичини підтримували зв'язки з Наддніпрянською Україною. Широку популярність серед галицьких українців здобули рукописні твори Т. Шевченка, зокрема "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим ...", "Заповіт" та ін. Їх переписували та розповсюджували. Діячі колишньої "Руської трійці" знали твори М. Костомарова, а члени Кирило-Мефодіївського товариства — "Русалку Дністрову".

Водночас колишній "трійчанин" Я. Головацький встановив зв'язки з чеськими та словацькими демократами, які, як і діячі українського відродження, перебували під владою обох

імперій, пропагували “аби слов’янські народи об’єдналися, як північноамериканські вільні штати”.²⁵ Використовуючи закордонні легальні видання, зокрема німецький журнал “Щорічник зі слов’янської літератури, мистецтва і науки”, він у 1846 р. під псевдонімом Гаврило Русин опублікував статтю “Становище русинів у Галичині”. На чорному тлі автор змалював стан культурного життя галицьких українців. Порівнюючи його з рівнем культури інших слов’янських народів (чехів, хорватів, сербів, словенців, словаків, далматинців) у Австрії в 1840-х роках, Я. Головацький писав, що русини (українці) “живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари”.²⁶ Він встановлює причини такого стану, за його словами, “такого духовного конання” галицьких русинів, а саме: численне розпорошення русинів у політичному, соціальному і церковному відношенні; гноблення всього руського (українського) греко-католицьким митрополитом і його оточенням; встановлення цензури на твори, написані руською (українською) мовою, і наявність в надрах народу “надто багато брудних виродків, таких гнобителів нації, які прагнуть саме таким чином увічнити своє ім’я”.²⁷

Першоджерелом апатії галицьких русинів Я. Головацький вважав передусім те, що українцям Галичини бракувало “здібних керівників і проводирів, центру і органічного зв’язку окремих частин, а освіченим русинам — необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні”.²⁸

Це був виступ, сповнений обурення, де гнівно таврувалося вище духовенство й українське панство за відірваність від народу і національне зрадництво. І. Франко назвав статтю Я. Головацького найсміливішою політичною маніфестацією, на яку здобувся галицький русин²⁹. Стаття, хоча й видрукована німецькою мовою, набула широкого розголосу в Австрії, Німеччині та серед української прогресивної інтелігенції, яка володіла німецькою мовою, а також інших слов’янських діячів.

У 1846 — 1847 рр. Я. Головацький разом з братом — студентом Віденського університету Іваном Головацьким (1814 — 1899 рр.) видав два томи альманаху “Вінок русинам на обжинки”. Ця збірка уже не мала такого бунтарського виклику, як “Русалка Дністрова”,

проте теж стала явищем в історії української культури. Альманах містив твори М. Шапкевича та інших авторів, статті, фольклорні записки, тексти історичних пам'яток, а також деякі матеріали із забороненої "Русалки Дністрової". У "Приговорі читателям" І. Головацький висловив оптимістичну віру в український народ: "Сей народ живе у цілості народній і ніколи не заумре, а его доля — то відземна парість всемирной судьби Словенщини".³⁰

Я. Головацький виступав послідовним оборонцем української мови. Серед численних праць на літературні та етнографічні теми слід виділити "Три вступительніі преподаванія о русской словесности" і "Народные песни Галицкой и Угорской Руси". Будучи професором української мови й літератури у Львівському університеті (1848 — 1867 рр.), на основі оброблення українських мовознавчих матеріалів та їх викладання в університеті він видає "Граматику русского языка" (Львів, 1849).

До справи "Руської трійці" прилучалися й нові діячі, переважно з духовництва. Наприкінці 1840-х років такою постаттю був громадський діяч, сільський священик **Василь Подолинський (1815 — 1876 рр.)**, який став першим речником політичної незалежності України. Шлях до визволення українців з-під влади обох імперій він вбачав у їх об'єднанні в єдину демократичну республіку, яка могла бути самостійною або у федерації з іншими слов'янськими державами. Свої думки він оприлюднив у публіцистичному творі "Слово перестороги", що вийшов у 1848 р. окремою брошурою польською мовою. У ній він визначив чотири течії українського руху: чисто українська, польсько-українська, австрійсько-українська і російсько-українська. В. Подолинський заявив: "Минув той час, коли ми вкупі вагалися виявити своє ім'я, нині українець виявляє його світові; ніщо не зможе спинити нас у загальних прагненнях Європи; не замовкне, хіба Європа замовкне; всі хочемо бути вільні нарівні з іншими народами... Що буде Європі, те й нам буде".³¹

Усним і друкованим словом захищали рідну мову і культуру також патріоти Закарпаття. Вони публікували різними мовами наукові праці про українську мову, видавали українські книжки і підручники для широких народних мас. Зокрема, український греко-католицький священик **Михайло Лучкай (1789 — 1843 рр.)** надрукував у 1830 р. латиною граматику української мови, досліджував історію Закарпаття. Українською мовою був виданий головний збірник християнської моралі "Катехізіс", підготовлений священиками І. Куткою та В. Довговичем.

Проте найзначніший внесок в українське національне відродження, в пробудження та розвиток національної свідомості русинів-українців на Закарпатті зробив **Олександр Духнович (1803 — 1865 рр.)** — письменник, педагог, історик, етнограф, фольклорист, греко-католицький священник. Він видав для українців рідною мовою молитовник, буквар, підручники з граматики, географії, посібник педагогіки для вчителів. О. Духнович збирав українські народні пісні, заснував “Литературное заведение Пряшевское” (1850 р.), що проводило серед населення культурно-освітню роботу. Він написав народною мовою ряд патріотичних поезій і, зокрема, “Я русин був, есьм і буду” та “Подкарпатські Русини”, п’ес, серед яких “Добродитель перевишає богатство”, “Головний тарабанщик” (бубнар) та ін.³²

Проте найзавершенішою, найвідомішою його поезією, де він на повний голос і гордо висловлює своє кредо, є “Вручання”. Ось початок цього вірша:

Я русин був, есьм і буду,
Я родился Русином,
Останусь его сином.
Русин был мой отец, мати,
Русская вся родина,
Русини сестри і брати,
І широка дружина...
Я світ узрів под Бескидом,
Первий воздух руський ссал,
Я кормился руським хлібом
Русин мене колисал³³.

Наступний етап національно-культурного відродження в західноукраїнських землях пов’язаний з революцією 1848 — 1849 рр. в Австрії. Національний рух народів, що входили до складу імперії, значно пожвавився. Революційні події примусили австрійський уряд піти на деякі поступки. У 1848 р. приймається конституція Австрії, проголошується загальна рівноправність, скасовується панщина.

Почали організовуватися й українці. 2 травня 1848 р. у Львові була заснована Головна Руська Рада (ГРР), що складалася з 30 членів, серед яких переважали священники. Спочатку її головою був єпископ-помічник митрополіта **Григорій Яхимович (1791 — 1863 рр.)**, а згодом — львівський крилошанин **Михайло Куземський (1809 — 1879 рр.)**. Головна Руська Рада проголосила

маніфест. У ньому відзначалося, що галицькі українці — це частка, яка належить до 15-мільйонного українського “великого народу”. ГРР домагалися поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) та об’єднання всіх русинських (українських) земель в Австрії в один коронний край.

Віденський уряд надав українцям, як і полякам, право обиратися до рейстагу — найвищого дорадчо-рекомендаційного станово-представницького органу австрійської імперії. Однак він не пішов на поділ Галичини, бо уникав конфлікту з Центральною Радою Народовою (ЦРН), що виражала інтереси польської шляхти, яка не вважала українців за окрему націю і виступала проти поділу Галичини. Крім цього, не було єдності й серед українців. Руський союз (РС), створений із полонізованих магнатів і шляхтичів у Львові, підтримував поляків. На їх бік перейшов і колишній “трійчанин” І. Вагилевич, ставши редактором друкованого органу РС “Дневник руський”.

Позитивне значення для піднесення національної свідомості українців мав Всеслов’янський з’їзд громадських і культурних діячів, що відбувся у Празі (червень 1848 р.). З’їзду деякою мірою вдалося примирити ГРР, ЦРН і РС, в результаті чого було схвалено програмний документ “Вимоги українців у Галичині”. Він стверджував серед інших вимог рівність усіх національностей і, зокрема, рівноправність української мови у школах та установах. Проте ці вимоги залишилися лише декларацією.

Для поживавлення літературного руху та згуртування наукових сил у Львові відбувся з’їзд діячів науки та культури — “Собор руських вчених” (1848 р.), який вирішив заснувати культурно-освітнє товариство “Галицька матиця” (за зразком заснованого сербами в 1826 р. культурно-освітнього товариства, названого матицею). Наукову доповідь “Розправа о южноруськім язичі і єго нарічіях” зробив колишній лідер “Руської трійці” Я. Головацький. Він переконливо довів самотність і спільність української мови для Західної і Східної України і те, що це мова одного народу. У “Відозві” з’їзд визначив такі завдання: “Встановити однакові форми для української мови, відмінної від польської, так і від російської, прийняти найвідповідніший правопис, утворити інститут, подібний до “Матиці чеської” для розвитку літератури”³⁴. З’їзд прийняв ухвали, якими передбачалися започаткування українського шкільництва, організація наукового товариства “Руська Матиця” та

історичного товариства, заснування окружних читалень і створення плану видання історії Руси-України.

Австрійський уряд частково взяв до уваги ухвали собору руських вчених. У Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури, яку очолив Я. Головацький. Українською мовою почали виходити часописи і, зокрема, у Львові газета “Зоря Галицька” (1848 — 1852 рр.). Українську мову частково почали викладати в гімназіях. У Львові відкрився Народний дім (1848 р.), що з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом став важливим культурним центром. У 1850 р. “Галицько-руська матиця” видала “Читанку для діточок в народних училищах руських”, підготовлену М. Пашкевичем ще в 1836 р. і відхилену, на думку М. Возняка, львівською цензурою “через народну мову”³⁵. Це був перший підручник українською народною мовою, який мав величезне культурно-освітнє, виховне і навчальне значення.

У першій половині XIX ст. в західноукраїнських землях культурно-національне відродження проявилось і в музичному, образотворчому, декоративно-ужитковому мистецтві та театрі. На багатому народнопісенному фольклорі розвивається музичне мистецтво, в якому головну роль відіграло духовенство. Зокрема, 1829 р. єпископ Іван Снігурський (1784 — 1847 рр.) у Перемишлі заснував постійний церковний хор, яким керував диригент і композитор чеського походження Алоїз Нанке. Основним репертуаром хору були твори Д. Бортнянського. Цей хор став підґрунтям для створення Перемиської школи композиторів, з якої вийшли такі талановиті її вихованці, як Михайло Вербицький (1815 — 1870 рр.) та Іван Лаврівський (1822 — 1873 рр.). Саме вони в сорокових роках представляли західноукраїнську музику. М. Вербицький створив багато композицій цілої божої служби і окремих богослужбових співів. У світській музиці він скомпонував 12 оркестрових рапсодій на українські теми, декілька оперет (“Підгоряни”, “Верховинці”, “Галя”, “Панщина” та ін.) і чимало композицій для хору. Проте найвідомішим він став завдяки музиці на слова Павла Чубинського (1839 — 1884 рр.) “Ще не вмерла Україна”, що стала згодом українським національним гімном, а з проголошенням незалежності України — її Державним гімном. Високо оцінили його роль у розвитку українського мистецтва світочі української культури. Відзначаючи велике значення М. Вербицького для

утвердження нового, народного напрямку української музичної творчості, І. Франко назвав його “найзначнішим талантом” серед галицьких композиторів³⁶. А С. Людкевич відзначав: “Вербицький для нас є не тільки музикантом, а також символом нашого національного відродження в Галичині”³⁷. Творча діяльність композитора виходить за межі галицького регіону. Він заклав підвалини української національної композиторської школи в цілому.

І. Лаврівський написав велику хорову композицію “Осінь”, кілька композицій для чоловічих хорів, а також церковних псалмів³⁸. І. Лаврівський, як і М. Вербицький, не мав вищої музичної освіти. Однак його заслуги перед українським музичним мистецтвом значущі. Дослідник М. Грінченко, оцінюючи композиторську творчість М. Вербицького та І. Лаврівського, писав: “...вони винесли свою рідну мелодію на світ Божий, одягли її в культурне вбрання і відповідно до своїх сил показали, що наша музика варта того, щоб її культивувати...”³⁹. Ці композитори сприяли становленню самобутнього українського музичного мистецтва і входженню його до європейської культури.

У першій третині ХІХ ст. в Галичині українського театру як такого не існувало. Діяли лише німецький та польський театри. Починаючи від кінця ХVІІІ ст. вихованці Львівської богословської семінарії ставили театральні вистави польських або німецьких авторів польською мовою. Українською ж мовою театральні вистави з’явилися лише в 1830-х роках, коли семінаристи вирішили поставити на сцені «мужицьке» весілля з його піснями і обрядами народною мовою за вже згадуваною збіркою обрядових пісень “*Ruskoje Wesiele*” Й. Лозинського.

Перші аматорські українські трупи в Галичині з’явилися тільки напередодні революції 1848 р. у Львові, Коломиї, Перемишлі та інших містах. Свій репертуар вони формували з п’єс східноукраїнських письменників, зокрема І. Котляревського та Г. Квітки-Основ’яненка, а також таких місцевих авторів, як М. Устиянович, С. Петрушевич, О. Духнович. Велика заслуга у створенні українського театру в Галичині належить громадському діячеві, письменнику, греко-католицькому священику Іванові Озаркевичу (1794 — 1854 рр.). Створивши аматорську трупу, він, зокрема, її силами у 1848 р. у Коломиї, а згодом у Львові, на з’їзді українських вчителів, поставив спектакль “Дівка на відданню, або На милування нема силування” за “Наталкою Полтавкою” І. Котляревського.

Перемиські українці-аматори влаштували цю виставу у себе. Вступом до неї була пісня “Мир вам, браття, всім приносим”, котра на той час стала гімном Галицької України. Організатором перемиської трупі була пані Саарова. Крім українок, у цій трупі брали участь польки, німкені та француженка. Протягом 1848 — 1849 рр. з великим успіхом у Перемишлі відбулося близько 15 вистав. Про це свідчить і те, що їх відувідували, крім українців, також німці й поляки.⁴⁰

За змістом і формою українські театри мали прогресивний характер. У їх виставах піднімалися питання соціальної нерівності в суспільстві, засуджувалися здирицтво і насильство з боку влади, висміювалися ті, хто цурався мови, традицій і звичаїв свого народу. Все це було приводом до того, що українські театри австрійською адміністрацією часто заборонялися. Зазначимо, що заснування професійного театру в Австрійській Україні відбулося уже в другій половині XIX ст. (1864 р.).

Малярство в західноукраїнських землях в першій половині XIX ст. мало скромніші досягнення, ніж у східноукраїнських землях. Тут воно було представлено такими українськими майстрами, як О. Білявський, В. Береза і Л. Долинський. Остап Білявський (1740 — 1803 рр.) родом з Бережанщини навчався у Римі. Повернувшись до Львова, став одним із кращих малярів. Його пензлю належали поліхромії костюлу єзуїтів у Львові та Миколаївської каплиці у василіанській церкві в Крехові, іконостас Петропавлівської церкви у Львові та іконостас у Добрянах, релігійні картини і портрети сучасників.

Малярська спадщина Василя Берези (1754 — 1835 рр.) невелика. Здобувши освіту у Римі, він залишив по собі кілька картин релігійної тематики та побутових сцен у дусі панівного тоді “бідермайера”.⁴¹

Лука Долинський (1750 — 1824 рр.), уродженець Білої Церкви, відзначався великими здібностями. Навчався у Київській академії та Академії мистецтв у Відні. Закінчивши Віденську академію з похвальною грамотою, постійно працював у Львові. Порівняно зі своїми попередниками був набагато плодovitішим. Як стверджують дослідники, він “орудував непересічною технікою й великою творчою уявою”. Його твори — переважно релігійного змісту в стилі класицизму з оригінальними українськими стилістичними ознаками. Це — “Страсті Господні”, портрети Корняктів в Успенській церкві, фрески в церкві Петра і Павла

(знищені), іконостас церкви Духовної семінарії (знищені), поліхромія вівтаря П'ятницької церкви, образи в церкві Святого Юра. Він оформляв також велику церкву в Почаївській лаврі, церкви і костьоли у Вороблевичах, Мипані, Жовтанцях, Жовкві та Підкамені.⁴²

Низка митців українського роду служила інтересам польської та німецької культур. Серед таких були **Юлій Коссак (1824 — 1899 рр.)**, **Теодор Яхимович (1800 — 1889 рр.)**, **Рафаїл Гадзевич (1803 — 1886 рр.)** та ін. Ю. Коссак, прийнявши польське громадянство, лише зрідка у своїх творах звертався до життя українського простолюду. Т. Яхимович був декоратором віденських театрів. Намалював портрети, побутові та релігійні картини. До українських картин належить “Хрищення Христа у Йордані” (1849 р.), намальована для владичої палати в Перемишлі. Р. Гадзевич — син греко-католицького священника, ополячився. Виконав ряд картин на історичні та релігійні теми. У 1835 р. намалював іконостас у Старяві (Галичина), був професором історичного малярства в Москві та професором Варшавської мистецької школи.⁴³

У західноукраїнських землях в першій половині XIX ст. вищого рівня розвитку набули декоративно-ужиткове мистецтво, пов'язане з прикрашенням житла і одягу, виготовленням естетично оздоблених предметів побуту, і традиційно-обрядова культура, творцем яких передусім був український народ і його основа — селянство. Тут, як і у Східній Україні, особлива увага приділялася зовнішньому і внутрішньому оздобленню хат. Розписувалися стіни. Побожним було ставлення до печі, що забезпечувала родині добробут, тепло і затишок. Будували її майже на півкімнати із запічком і припічком. Облицьовували печі кахлями із зображенням квітів, звірів, вершників, солдатів. Оселю прикрашала настінна відкрита шафа (мисник) з керамічним посудом. Двері, віконні рами, скрині були художньо різьблені.

Основою народної педагогіки селянство вважало трудове виховання. Вартість людини вимірювалась її ставленням до праці. Цінувалась і трудова взаємодопомога. Зокрема, поширеним був звичай толоки — добровільної, без грошової оплати разової колективної роботи на прохання того чи того господаря. У селах будувалися громадські комори (шпихліри), де на “чорний день” зберігався недоторканий запас зерна.

На західноукраїнських землях утверджувалось свято обжинок. Традиціями народної обрядності з піснями

(щедрітками, колядками), музикою, танцями і театральними дійствами супроводжувалися і релігійні свята, під час яких прославлялися господарі та їх родини, висловлювались їм побажання здоров'я і достатку.

Отже, попри постійні утиски представники прогресивної інтелігенції з русинів чимало зробили для культурно-національного відродження західноукраїнських земель, захисту української мови, розвитку українського музичного, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва та українського театру, формування національної самосвідомості українців.

Проаналізувавши розвиток української культури в першій половині XIX ст., переконуємося, що генеза національно-культурного відродження з урахування всіх його компонентів відбувалася в обох частинах України, землі якої територіально були розмежовані між Російською і Австрійською імперіями. У Наддніпрянщині воно почалося в останній чверті XVIII ст. і проходило інтенсивніше, ніж у західноукраїнських землях. Українське відродження набувало універсального характеру. Його джерела чітко виявлялися в історичній традиції (прагненні дослідити рідну минувшину) та ідеї народності (розвитку етнографії та дослідженні фольклору), що стали головними елементами українського романтизму.

У досліджуваній період царський уряд робив усе можливе, щоб ідеологічно обґрунтувати належність України до Росії, щоб довести, що Україна — споконвічна російська земля без власної історії, мови та культури. На це була спрямована уваровська теорія офіційної народності, проти якої виступила прогресивна інтелігенція, що сприяло пошквавленню українського національно-культурного відродження, попірненню національного самоусвідомлення та розвитку культурного життя українців.

Прогресивна частина української інтелігенції виявила інтерес до минулого, мови і культури рідного народу. На противагу офіційній ідеології провадилася ідея самотності історії України. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговували праці М. Максимовича, М. Маркевича та "История Русов" невідомого автора. Досліджувалось духовне життя українців, їх фольклор, поезія та пісні. Постав небувалий інтерес до української мови.

Прогресивні вчені відстоювали її право на самостійне існування і необмежене використання в літературі та науці.

Активною була участь у національно-культурному відродженні частини інтелігенції, що пов'язала своє життя з українським театром, образотворчим мистецтвом, архітектурою і музикою. Відзначилися своїм талантом художник Т. Шевченко, скульптор І. Мартос, архітектор М. Меленський, композитор Д. Бортнянський, актор М. Щепкін. Піднесенню національної самосвідомості українців також сприяла діяльність прогресивної російської інтелігенції.

Значний внесок у національно-культурне відродження України, формування національної свідомості українського народу зробило нове покоління інтелігенції, представники якого належали до Кирило-Мефодіївського товариства. Об'єднавши ідеї трьох рухів: українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні, обравши християнську спрямованість (наполягання на необхідності досягнення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності) у поєднанні з почуттям українського патріотизму, розвиваючи ідею українського месіанства (найбільш пригноблений і зневажений та водночас найбільш волелюбний і демократичний український народ звільнить росіян від їхнього деспотизму, поляків — від аристократизму і об'єднає усі слов'янські народи у їх федерацію), “братчики” підпорядкували всю свою діяльність одному — здобуттю українським народом свободи шляхом скасування кріпацтва та поширення серед нього освіти.

Народжені у дискусіях, основні програмні документи товариства відображали його політичну філософію, що мала синтетичний і поліфонічний характер. У “Книзі буття українського народу”, в інших матеріалах об'єднані елементи: національний, пріоритетну роль якого обстоював П. Куліш, соціальний — Т. Шевченко, загальнолюдський і християнський — М. Костомаров. Кирило-мефодіївці засвідчили, що в Україні з'явилася інтелектуальна еліта, відверто опозиційна панславізму царського уряду, що пропагував ідею єдиної слов'янської імперії з центром у Петербурзі. “Братчики” цій ідеї протиставили свою ідею федеративної слов'янської республіки з столицею у Києві, чим нанесли удар в найчутливіше місце уваровської концепції народності. Кирило-мефодіївці не хотіли стати росіянами. Вони

робили спробу утвердити окрему від російської українську ідентичність, за що й були суворо покарані.

Як представник прогресивної національної еліти виняткову роль у національно-культурному відродженні України відіграв Т. Шевченко. Він став першим серед Достойників Честі. Його поезія стала формою національного служіння, а вогнисте слово — заклик до боротьби за свободу. Реалізувавши свій величезний потенціал через поетичну творчість, Т. Шевченко зумів підняти всі скарби народного духу на процес національного відродження. Він був поетом плоть від плоті народу, палким патріотом, людиною високої гуманності, демократичних поглядів, широких духовних обріїв. Т. Шевченко — мислитель свого часу, який своєю геніальністю запліднив українську культуру передовими ідеями, що серед них панівною була національно-державницька. Мова його творів стала родоначальною мовою нової української літератури. Він показав етнічну і культурну самотність українського народу. Т. Шевченко підніс українську культуру на новий вищий ступінь зрілості, сміливо окреслив її національно.

Шевченкова система поглядів на мистецтво, побудована на ідеях народності й життєвої правди, загостреному відчутті прекрасного, утвердженні “суб’єктивного” творчого духу митця, визнанні свободи, неканонічності художнього самовияву, неухильно втілювалася в його творчості й жила пошуковий дух письменників і митців наступних поколінь. Визнанням його провідного місця в українській культурі є заснування Національної премії України в галузі культури, літератури і мистецтва, названої його іменем, та щорічне відзначення роковин народження і смерті поета.

Геніальність Шевченка, його велеч визнана у всьому світі. Географічний діапазон обізнаності з його спадщиною — це країни всіх материків світу. Т. Шевченка шанують, відкриваючи йому в багатьох країн все нові й нові пам’ятники. Тарас Шевченко — це велике і вічно живе явище.

Нова доба української історії вимагає нового прочитання творчості Т. Шевченка. Сучасне українське суспільство шукає правильних рішень розвитку України. Нині необхідно знайти відповіді на багато питань про національну ідентичність, про державу, про мову і про культуру. І відповіді на них представники національної еліти країни знайдуть (звичайно,

при бажанні), якщо ще раз звернуться до творчого багатства українського генія і кожен зокрема заглибиться в його зміст, усвідомить силу думки і національного духу пророка, побачить його мужність, що допомогла йому в умовах жорстокої царської реакції не зламатися і повірити в український народ, в його здатність сформувати націю і створити незалежну Україну.

У західноукраїнських землях національно-культурне відродження відбувалося під впливом прогресивної частини греко-католицького духовенства. Перші спроби в цьому здійснили М. Левицький та І. Могильницький. Останній на протигау іншим доводив самостійність української мови. За визначенням І. Франка, період 1816 — 1830 рр. був світанком національного відродження українців у Галичині. У 1830-х роках проти застосування польського алфавіту (латини) щодо українського письма та на захист вживання народної української мови виступила прогресивна частина студентства, що об'єдналася в літературний гурток “Руська трійця”. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький своєю діяльністю започаткували справжнє національно-культурне відродження Галичини. “Руська трійця” займалась в основному культурно-просвітницькою діяльністю. Найвизначнішим її досягненням було видання літературного альманаху “Русалка Дністрова”, на сторінках якого вперше пролунала народна мова. Це був сміливий виклик національному гнобленню. “Русалка Дністрова” засвідчила існування українців, їх національну гідність. На захист української культури виступили патріоти Закарпаття. Тут найзначніший внесок у пробудження та розвиток національної свідомості українців зробив О. Духнович.

Пожвавилася діяльність української інтелігенції у національно-культурному відродженні в роки революції 1848 — 1849 рр. в Австрії. Головна Руська Рада домагалася об'єднання всіх українських земель в Австрії в один коронний край, діячі науки й культури на своєму з'їзді розглянули питання започаткування українського шкільництва, організації наукового товариства, заснування окружних читалень та видання історії Руси-України. У Галичині українською мовою почали виходити часописи, у Львові запрацював Народний дім. Зростала активність інтелігенції в музичному, образотворчому, декоративно-ужитковому мистецтві та театрі. Творчість М. Вербицького та І. Лаврівського засвідчила високий рівень української музичної

культури. Були створені аматорські українські трупи, які формували репертуар із п'єс східноукраїнських письменників та місцевих авторів. Своїми творами збагатили українське образотворче мистецтво О. Білявський, Л. Долинський та ін. Вищого рівня набуло декоративно-ужиткове мистецтво.

Отже, попри всі складнощі суспільного розвитку представники прогресивної інтелігенції докладали багато зусиль для формування національної самосвідомості українців, культурно-національного відродження українських земель, утвердження в них української мови, розвитку національної культури, що спиралася на міцні традиції духовних надбань українського народу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Інтелекція в національно-культурному відродженні Наддніпрянської України

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т. — М.: Наука, 1989. — Т. 1. — С. 97.

² Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и О.О. Петрушевского. — С.-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгаузъ — Ефронъ, 1902. — Т. XXXIV, полутом 67. — С. 67; БСЭ / Глав. ред. Б.А. Введенский. Втор. изд. — М.: Изд-во БСЭ, 1955 — Т. 34. — 360; 1956. — Т. 43. — С. 591.

³ Енциклопедія українознавства: у 10 т. — Л.: Наук. тов-во ім. Т.Г. Шевченка, 1994. — Т. 1. — С. 390.

⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 956; Митці України: енцикл. довід. — К.: УЕ, 1992. — С. 287.

⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — С. 1683.

⁶ Костомаров Н.И. Мысль южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // Научно-публицистичні і політичні писання Костомарова. — Х.: Держ. вид-во України, 1928. — С. 138.

⁷ Гребінка Є. Твори в 5 т. — К.: Держвидав худ. літ-ри, 1957. — Т. 5 — С. 304.

⁸ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 18—28; Лекції з історії світової та відчизняної культури: Навч. вид. / За заг. ред. А.В. Яртіся, С.М. Шендрика, С.О. Черепанової. — Л.: Світ, 1994. — С. 353—357; Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. В 2 т.: К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 173, 190, 193—202, 413—450; Семчишин М. Тисяча років української культури. — К.: АТ “Друга ріка”, 1993. — С. 209—212.

⁹ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — С. 18.

¹⁰ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2 т. — К.: Глобус, 1991. — Т. 2. — С. 268.

¹¹ Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1471.

¹² Там само. — Т. 7. — С. 2625.

¹³ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения словян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — 656 с.

¹⁴ Українська ідея: історичний нарис / В.Ф. Солдатенко

та ін. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 67—70; Энциклопедический словарь. — Т. IX, полутом 17. — С. 19—20.

¹⁵ Максимович М.О. Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори. — К.: Либідь, 1994. — 442 с.

¹⁶ Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804—1860. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. — 286 с.

¹⁷ Історія Русів / Перекл. І. Драча; Вступ. сл. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 43.

¹⁸ Там само. — С. 35.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2. — С. 288.

²⁰ Історія України: нове бачення / За ред. В.А. Смолія. — К.: Альтернативи, 2000. — С. 163—164.

²¹ Київська старовина. — 1996. — № 2—3. — С. 6.

²² Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. — К.: ВИПОЛ, 1997. — С. 31-34.

²³ Василенко Н.П. О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии: оттискъ изъ журнала "Киевская Старина". — Киевъ: Университет св. Володимира, 1904. — С. 99, 103, 211—231.

²⁴ Котляревський І.П. Енеїда: Поема / Коментар О.Ф. Ставицького. — К.: Рад. шк., 1989. — 288 с.

²⁵ Шевченко Т.Г. Кобзар. — К.: Дніпро, 1999. — С. 20.

²⁶ Сарбей В.Г., Крюков А.В. І. Срезневський — історик України // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 138—144; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3009.

²⁷ Українська ідея: історичний нарис. — С. 65-66.

²⁸ Історія України в особах: ХІХ—ХХ ст. — К.: Україна, 1995. — С. 47—48.

²⁹ Гулак-Артемовський І.П. Твори. — К.: Дніпро, 1964. — 271 с.

³⁰ Гребінка Є.П. Вибрані твори / Підгот. текстів, вступ ст. та примітки С.Д. Зубкова /. — К.: Дніпро, 1976. — 532 с.

³¹ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори. / Вступ ст. О.І. Гончара. — К.: Наук. думка, 1982. — 542 с.

³² Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 48—50.

³³ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів: У 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т. 6. — С. 13.

³⁴ Боровиковський Л.І. Твори. — К.: Дніпро, 1980. — 135 с.

³⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1523.

³⁶ Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 104.

- ³⁷ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 231.
- ³⁸ Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1257.
- ³⁹ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 236—237; Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 463, 465.
- ⁴⁰ Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 1994. — С. 596; Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 238.
- ⁴¹ Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — С. 465.
- ⁴² Там само. — С. 428.—429.
- ⁴³ Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 59—70.
- ⁴⁴ Історія української культури. / За заг. ред. І. Крип'якевича. — С. 538—539.
- ⁴⁵ Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — С. 161—162.
- ⁴⁶ Історія української культури. — С. 542.
- ⁴⁷ Попович М.В. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 2001. — С. 367.
- ⁴⁸ Історія української культури. — С. 544; Попович М. Нарис історії культури України. — С. 367—368; Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 245; Шевченківський словник: У 2-х т. — К.: УРЕ, 1976. — Т. 1. — С. 394—395; Т. 2. — С. 157—158.
- ⁴⁹ Попович М. Нарис історії української культури України. — С. 368.
- ⁵⁰ Шевченківський словник: У 2-х т. — К.: Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, 1978. — Т. 1. — С. 223.
- ⁵¹ Історія української культури. — С. 545.
- ⁵² Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 241—242; Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — С. 1513; Т. 10. — С. 3991.
- ⁵³ Українська культура. — С. 252—253.
- ⁵⁴ Гофман И.М. Иван Петрович Мартос. 1754—1835. — Л.: Художник РСФСР, 1970—47 с.
- ⁵⁵ Українська культура. — С. 299—300; Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 1045.
- ⁵⁶ Иванов В.Ф. Дмитро Бортнянський. — К.: Муз. Україна, 1980. — 144 с.
- ⁵⁷ Українська культура. — С. 431—432; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — С. 219.

⁵⁸ Надтока О.М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному відродженню України (кінець XVIII — початок XX століття). Автореф. кандид. іст. наук. — К.: Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2001 — 18 с.

⁵⁹ Пушкин А.С. Полтава. — Полн. собр. соч. — М.: Изд. АН СССР, 1948. — Т. 5. — С. 36.

⁶⁰ Рилеев К.Ф. Сочинения. — Л.: Худ. лит-ра, 1987. — С. 130—133, 135—137, 162—193, 200—203, 204, 205—216.

⁶¹ Нарис з історії українського національного руху: Колективна монографія / Відпов. ред. В.Г. Сарбей. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 1994. — С. 35.

⁶² Пассек Т.П. Из дальних лет. Воспоминания: В 2 т. — М.: Гос. изд. худ. лит-ры, 1963. — Т. 2. — С. 162.

Кирило-Мефодіївське товариство і національно-культурне відродження в Україні

¹ Невичерпність демократії. — К.: Укр. письм., 1994. — С. 51.

² Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — С. 392.

³ Там само. — Т. 1. — С. 177.

⁴ Там само. — Т. 1. — С. 64.

⁵ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — С. 109.

⁶ Глизь І.І. Передмова / Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — С. 6.

⁷ Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К.: Наук. думка, 1992 — С. 133.

⁸ Там само. — С. 131, 133.

⁹ Там само. — С. 137.

¹⁰ Там само. — С. 138.

¹¹ Глизь І.І. Передмова / Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — С. 7.

¹² Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — С. 11—12.

¹³ Там само. — С. 13.

¹⁴ Там само. — С. 15.

¹⁵ Там само. — С. 18.

¹⁶ Там само. — С. 26.

¹⁷ Там само. — С. 30.

¹⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — Т. 1. — С. 150—151.

¹⁹ Там само. — Т. 1. — С. 151.

²⁰ Там само. — Т. 1. — С. 152.

²¹ Там само. — Т. 1. — С. 393.

²² Там само. — Т. 1. — С. 391.

²³ Там само. — Т. 1. — С. 392.

²⁴ Там само. — Т. 1. — С. 393.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Т. 1. — С. 170.

²⁷ Там само. — Т. 1. — С. 172.

²⁸ Там само. — Т. 1. — С. 170.

²⁹ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 429.

³⁰ Там само. — Т. 2. — С. 428—430.

³¹ Там само. — Т. 1. — С. 265.

³² Там само. — Т. 1. — С. 267.

³³ Там само. — Т. 1. — С. 265.

³⁴ Там само. — Т. 2. — С. 388—390.

³⁵ Там само. — Т. 1. — С. 417.

³⁶ Там само. — Т. 2. — С. 57.

³⁷ Там само. — Т. 2. — С. 27—28; 41—42.

³⁸ Там само. — Т. 2. — С. 41.

³⁹ Там само. — Т. 1. — С. 34.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. — Т. 1. — С. 33.

⁴² Там само. — Т. 2. — С. 578.

⁴³ Там само. — Т. 2. — С. 581.

⁴⁴ Там само. — Т. 1. — С. 68.

⁴⁵ Там само. — Т. 1. — С. 77.

⁴⁶ Герцен А.И. Полн. собр. соч. и писем. — Пг., 1919. — Т. 9. — С. 480.

⁴⁷ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. — К.: МП "Радуга". — Кооп. "Золоті ворота", 1992. — С. 491, 493.

**Місце Т.Г. Шевченка
в українській і світовій культурі**

- ¹ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — Т. 1. — С. 75.
- ² Там само. — Т. 1. — С. 64.
- ³ Грабовський П.А. Пам'яті Т.Г. Шевченка (1814–1861). — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 7–8.
- ⁴ Франко І.Я. Шевченко / Твори: В 20 т. — К.: Держлітвидав України, 1955. — Т. 17. — С. 90.
- ⁵ Драгоманов М.П. Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук. — К.: Либідь, 1991. — С. 349.
- ⁶ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — Т. 1. — С. 67–68; Т. 2. — С. 329–332.
- ⁷ Там само. — Т. 1. — с. 69, 76; Т. 2. — С. 332.
- ⁸ Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіумах. — 1999 — № 1 — С. 4.
- ⁹ Освіта. — 1997. — 9–16 квітня. — С. 8.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 22.
- ¹³ Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіумах. — 1999. — № 1. — С. 5.
- ¹⁴ Франко І.Я. Зібр. тв.: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1976. — Т. 41. — С. 276.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 294.
- ¹⁷ Огієнко І.І. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. — Л.: Фенікс, 2001. — С. 21.
- ¹⁸ Смолій В.А. Кожне слово його — про Україну // Уряд. кур'єр. — 1999. — 17 березня. — С. 4.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 279.
- ²¹ Дзюба І.М. У всякого своя доля: Літ.-крит. нарис. — К.: Рад. письм., 1989. — С. 365.
- ²² Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 217.
- ²³ Краніхфельд Вл. Тарас Шевченко — співак України: критично-біографічний нарис / О. Ревюка (пер.) — Scranton, Pa, 1919. — С. 28.
- ²⁴ Смолій В.А. Кожне слово його — про Україну // Уряд. кур'єр. — 1999. — 17 березня. — С. 4.

- ²⁵ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 275.
- ²⁶ Маланюк Є. Книга спостережень: Проза у 2-х т. — Торонто: Гомін України, 1966. — Т. 2. — С. 130.
- ²⁷ Франко І.Я. Збір. тв.: У 50 т. — Т. 41. — С. 137.
- ²⁸ Грабовський П.А. Про літературу. — К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1954. — С. 110.
- ²⁹ Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред. М.М. Заковича. — 2-ге вид., випр. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. — С. 455.
- ³⁰ Франко І.Я. Збір. тв.: У 50 т. — Т. 29. — С. 469.
- ³¹ Шевченко Т.Г. Повн. збір. творів: У 6 т. — Т. 6. — С. 314.
- ³² Тарас Шевченко про художню творчість. — К.: Рад. письм., 1961. — С. 8.
- ³³ Тарас Шевченко про мистецтво. — К.: Мистецтво, 1964. — С. 34.
- ³⁴ Дзюба І.М. У всякого своя доля. — С. 366—367.
- ³⁵ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 57.
- ³⁶ Дзюба І.М. У всякого своя доля. — С. 368.
- ³⁷ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 551.
- ³⁸ Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 1999. — № 1. — С. 18.
- ³⁹ Драгоманов М.П. Вибране. — С. 358—362.
- ⁴⁰ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 197.
- ⁴¹ Іларіон (Митрополит). Релігійність Тараса Шевченка. — Вінніпег: Волинь, 1964. — 102 с.
- ⁴² Попович М.В. Нарис історії культури України. — С. 374, 375.
- ⁴³ Культура українського народу: Навч. посіб. / В.М. Русанівський та ін. — К.: Либідь, 1994. — С. 163-164.
- ⁴⁴ Українська та зарубіжна культура. — С. 455.
- ⁴⁵ Огієнко І.І. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. — С. 54, 57.
- ⁴⁶ Світова велич Шевченка: Зб. матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: В 3-х т. — К.: Держлітвидав України, 1964. — Т. 3. — С. 13—14.
- ⁴⁷ Добролюбов М.О. Літературно-критичні статті. — К.: Держлітвидав України, 1950. — С. 453.
- ⁴⁸ Чернишевський Н.Г. Полн. собр. соч.: У 15 т. — М.: Гослитиздат, 1950. — Т. VII. — С. 935—936.
- ⁴⁹ Огієнко І.І. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. —

- ⁴⁹ Огієнко І.І. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. — С. 21.
- ⁵⁰ Шевченко і світ: літ.-крит. статті. — К.: Дніпро, 1989. — С. 5.
- ⁵¹ Там само. — С. 6.
- ⁵² Франко І.Я. Твори: У 20 т. — Т. 17. — С. 7.
- ⁵³ Шевченківські лауреати. 1962—2000.: Енцикл. довід. — К.: Криниця, 2001. — С. 7,8.
- ⁵⁴ Шевченко Т.Г. Кобзар. — С. 322.
- ⁵⁵ Освіта. — 2001. — 12—19 вересня. — С. 10.

Вплив інтелігенції на культурний поступ в західноукраїнських землях

- ¹ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — С. 478.
- ² Франко І.Я. Зібр. тв.: У 50 т. — Т. 27. — С. 136, 140.
- ³ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — С. 146.
- ⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — С. 1633—1634;
- Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 248.
- ⁵ Франко І.Я. Зібр. тв.: У 50 т. — Т. 27. — С. 142—143.
- ⁶ Шашкевич М.С. Твори. — К.: Дніпро, 1973. — С. 124—134; 135—136.
- ⁷ Шашкевич Маркіян, Вагилевич Іван, Головацький Яків. Твори. — К.: Дніпро, 1982. — С. 7.
- ⁸ Петраш О.О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. — Тернопіль: Тернопіль, 1996. — С. 3.
- ⁹ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 249.
- ¹⁰ Лекції з історії світової та вітчизняної культури. — С. 381.
- ¹¹ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 249.
- ¹² Історія України в особах: ХІХ—ХХ ст. — С. 82.
- ¹³ Шашкевич М. Твори. — С. 23.
- ¹⁴ Русалка Дністрова: Документи і матеріали. — К.: Наук. думка, 1989. — 544 с.
- ¹⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 251—252.
- ¹⁶ Історія України в особах: ХІХ—ХХ ст. — С. 84.
- ¹⁷ Русалка Дністрова: Документи і матеріали. — С. 78.
- ¹⁸ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 29—30.
- ¹⁹ Франко І.Я. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 26. — С. 90.
- ²⁰ Там само. — С. 91.

- ²¹ Франко І.Я. Збір. творів: У 50 т. — Т. 29. — С. 249—250.
- ²² Білецький О. Збір. праць: У 5 т. — К.: Наук. думка, 1965. — Т. 2. — С. 147.
- ²³ Шашкевич Маркіян, Вагилевич Іван, Головацький Яків. Твори. — С. 195.
- ²⁴ Шашкевич М. Твори. — С. 55.
- ²⁵ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — С. 120.
- ²⁶ Русалка Дністрова: Документи і матеріали. — С. 248.
- ²⁷ Там само. — С. 249—251.
- ²⁸ Там само. — С. 248.
- ²⁹ Франко І.Я. Южнорусская литература // Збір. тв.: У 50 т. — Т. 41. — С. 129.
- ³⁰ Петраш О.О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. — С. 97.
- ³¹ Сарбей В.Г. Національне відродження України. — С. 121.
- ³² Духнович О. Твори / Упоряд. О.М. Рудловчак. — Ужгород: Карпати, 1993. — С. 15—16, 18, 107—181.
- ³³ Там само. — С. 18
- ³⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 297.
- ³⁵ Шашкевич М. Читанка для діточок в народних школах. — Л.: Львівські новини, 1997. — С. 5.
- ³⁶ Загайкевич М. Михайло Вербицький: Сторінки життя і творчості. — Л.: Місіонер, 1998. — С. 5.
- ³⁷ Людкевич С. Михайло Вербицький та українська сучасність. Дослідження, статті, рецензії, виступи: У 2 т. — Л.: Вид-во М. Коць, 1991 — Т. 1 — С. 347.
- ³⁸ Українська культура. — С. 432.
- ³⁹ Грінченко М. Історія української музики. — Нью-Йорк: Видання Укр. муз. ін-ту, 1961, — С. 116.
- ⁴⁰ Історія української культури. — С. 605.
- ⁴¹ Історія української культури. — С. 555; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — С. 114, 135.
- ⁴² Історія української культури. — С. 555—556; Енциклопедія українознавства. — Т. 2. — С. 559.
- ⁴³ Історія української культури. — С. 556—557; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — С. 333; Т. 3. — С. 1146; Т. 10. — С. 4000.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от подворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. — К.: Час, 1993.
2. Грабович Г.К. Шевченко, якого не знаємо. — К.: Критика, 2000.
3. Грінченко М. Історія української музики. — Нью-Йорк: Видання Укр. муз. ін-ту, 1961.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — К.: МП “Радуга”, 1992.
5. Дзюба І.М. У всякого своя доля. — К.: Рад. письм., 1989.
6. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2 т. — К.: Глобус, 1991. — Т. 2.
7. Духнович О. Твори. — Ужгород: Карпати, 1993.
8. Енциклопедія українознавства: У 10 т. — Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1993.
9. Лларіон (Митрополит). Релігійність Тараса Шевченка. — Вінніпег: Волинь, 1964.
10. Історія Русів / Пер. І. Драча. — К.: Рад. письм., 1991.
11. Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. — К.: Україна, 1995.
12. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Л.: Світ, 1998.
13. Історія України: нове бачення: Навч. посіб. / Заг. ред. В.А. Смолія. — К.: Альтернативи, 2000.
14. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 1994.
15. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. — К.: Знання, 2001.
16. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990.
17. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991.
18. Куліш П.О. Твори: В 2 т. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1, 2.
19. Культура українського народу: Навч. посіб. / В.М. Руснівський та ін. — К.: Либідь, 1994.
20. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. вид. / За загал. ред. Ярися А.В. та ін. — Л.: Світ, 1994.
21. Маланюк Є. Книга спостережень: У 2 т. — Торонто: Комін України, 1966. — Т. 2.

22. Петраш О.О. Подвижники української ідеї: Маркіян Шашкевич та його побратими. — Тернопіль: Тернопіль, 1996.
23. Попович М.В. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 2001.
24. Русалка Дністрова: Документи і матеріали. — К.: Наук. думка, 1989.
25. Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999.
26. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. — К.: АТ «Другарука», 1993.
27. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К.: Либідь, 1993.
28. Українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М.М. Заковича. — К.: Знання, 2000.
29. Франко І.Я. Зібр. тв.: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1984. — Т. 26, 27, 41.
30. Франко І.Я. Твори: У 20 т. — К.: Держлітвидав України, 1955. — Т. 17.
31. Шашкевич М. Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1972.
32. Шевченківські лауреати 1962-2000. Енцикл. довід. — К.: Криниця, 2001.
33. Шевченко Т.Г. Кобзар. — К.: Дніпро, 1999.
34. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964 — ТТ. 4—6.

ЗМІСТ

Інтелігенція в національно-культурному відродженні Наддніпрянської України.....	3
Кирило-Мефодіївське товариство і національно-культурне відродження в Україні.....	26
Місце Т.Г. Шевченка в українській і світовій культурі.....	43
Вплив інтелігенції на культурний поступ в західно-українських землях.....	61
Бібліографічні посилання.....	82
Література.....	91